

2112

Григорьев С.
Полное собрание сочинений.

84
4-73

Г. Григорьев
1924.

ԿԻՒԹԵՍՊԵՐԿ ՄԱՏԵՆՍՇԱՐ

ԹԻԻ 43

ՀԻՄՆՈՒՐՈՒՄ 1909 Կ. ՊՈԼԻՍ

Հիմնա տը Հյոսիս

ԱՄԻԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԹԻԻՐՔՄԵՆՆԵՐՈՒ ԿՈՒԻԸ

(ՂՈՒԼԱՄ ՀԻՍԵՒՆԻ ԱՐԿԱՇՆԵՐԸ)

Ս. ՊԱՏՄՈՒԹՔ

ՏՊԱԳՐ. ԿԻՒԹԵՍՊԵՐԿ
Կ. ՊՈԼԻՍ
1924

ԳԻՆ 30 ՂՐՇ.

ԿԻԹԵՄՊԵՐԿ ՄԱՏԵՆՈՇԱՐ

թիւ 43

ԿՈՄՍ ՏԷ ԿՕՊԻՆՕ

ԸՄԻԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԹԻԻՐՔՄԷՆՆԵՐՈՒ ԿՈՒԻԸ

(ՂՈՒԼԱՄ ՇԻՍԷԻՆԻ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ)

Ա. ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Տպագր. ԿԻԹԵՄՊԵՐԿ
և. Մազասեան և ԸՆԿ.

Կ. ՊՈԼԻՍ

1924

27376-43

6302-57

ԹԵՐՅՈՂՆԵՐՈՒՆ

օգէ՛ք-Արթուր, Կոմս աբ Կոպինօ, 1816ին ծնած է Պօռտօ ն մեռած է Թիւրքէնի մէջ, Կանուէն մտած է դիւանաւեան մէջ ու 1851ին Պէնզի, յետոյ Հանովրի, և 1854-58ի ալ Պարսկաստանի Ֆրանսական Տիւպատուարանի քարու թեան պաշտօնը վարած է, 1862-64 լիազօր ներկայաւորած է նորից Պարսկաստանի մէջ, Աթէնքի մէջ ներկայած է Ֆրանսական Կառավարութիւնը, յետոյ 1868ին Ռիօ-յորօ մէջ, և վերջապէս 1872-77 տարիներն ալ Սթոք-հոլմը մէջ և Նոյն պաշտօնով:

Բազմաթիւ գործերուն մէջ ամէնէն կարեւորներն են Ս. Մ. Միսիսի մէջ (1859), Կեդրոնական Ասիոյ կօճ-
փիլիսոփայութիւնները (1865), Ցաւերի սնացալի-
սգրութեանը (1864), Փորձ ցեղերու անհաւասա-
ն սկզբունքին վրայ (1854), Իր գլխաւոր երկը, Պար-
սաւորութիւնը (1869) *Լալլէ, Լալլէ*։

Հպէս կը տեսնուի, բեղուն կեանք մը անցուցած է Կոմս
նո: Իր գործը եղական արտադրութիւն մըն է և ինքը
բուսամէնէն հետաքրքրական հանճարներէն մին: Քոսն
կին սկսած է գրելու և մինչեւ մասը գրիչը երբեք ձեռ-
նդած: Վէպեր, արձանագրութեանց ուսումնասիրութիւն,
ժողովուրդներու պատմութիւն, քնարական քերթ-
հանասութիւն, ուղեւորական նկարագրութիւններ,
ուսկան փիլիսոփայութիւն, բոլոր ստոիք խանդավառած
և ամէն ույս սեւեռուն մէջ իր արտակարգ երեւակա-
ն, իր հանրագիտակ հմտութիւնը առաջնակարգ գործեր
յու կարող քրած է գինքը:

ոնց վրայ աւելցուցէք նաեւ ամէնէն տարաշխարհիկ երաշխարհի երիտասարդութիւնը ներկայացնող ամէնէն ուռն, ամէնէն շքեղ հորիզոններուն մէջ տեսական պըզորտ գիտնականի և միանշաժայն բանաստեղծի աշքեսնչնչիւրիւ կազմակերպութեամբ ուղեղով և ինքնատեղի ապակհով ճաշակով գիտ և ուսողմնասիրած է։

սկսած պաճամսրինմնիւր որու լատագոյն կտորներէն մին ացնենք այսօր հայ բնթերցողին, զօգլինոյն տաղանդին ա-

մէնէն ժողովուն մէկ երեսը կը կազմեն: Օտար տեսարաններու հրապոյրը, նկարագիրներու ուսումնասիրութեան մէջ տեսնուող արմատի արուեստը, անոնց սուր ու ցուրտ հոգեբանութիւնը, և մանաւանդ անոր խայթող ոճին մոգիչ հրապոյրը ամբողջովին կը գերեն ընթերցողը:

Արեւելքի մասին ունեցած իր անսահման սերը յայտնի է արեւելի այս պատմութիւններէն մէկուն՝ Ուղեւորական կեանքին մէջ: Անիկա գունաւոր մէկ նկարագրութիւնն է այն անհուն կարաւաններու կեանքին, որոնք էրզրումէն Դաւրէժ կ'երթային կուգային շարունակ: Արեւելքի բոլոր այլազան տիպարները կային անոնց մէջ. սաթէ համրիչը ձեռքերին թուրքեր, Հայեր, Հրեաներ, Եէզիտներ, Ասորիներ, Բաղամթիւ քիլոմէթր երկայնութեամբ կը տարածուէին այս կարաւանները, ձիերու, ջորիներու, ուղտերու ամբողջ երամակներով ընկերացած, զորս կըսէր կամ գլանաձեւ փափախներով պահապաններ կը վարէին:

Ահաւասիկ այս եղակուն գործն է որ մտադրած ենք հետզհետէ հրատարակել, վստահ ըլլալով որ ջերմ ընդունելութեան պիտի արժանանայ ընթերցասէր հասարակութեան կողմէ:

“ԿիտիՄՊէրկ ՄԱՏԵՆԱՇՍԻՐ”

ԱՍԻԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԹԻՒՐԿՄԵՆՆԵՐՈՒ ԿՈՒՒԸ

(ՂՈՒԼԱՄ-ՀԻՒՍԷԻՆԻ ՍՐԵԱՎՆԵՐԸ)

ՆՈՒՆՍ ՂՈՒԼԱՄ-ՀԻՒՍԷԻՆ Է, բայց որովհետեւ մեծ հօրս անունն ալ միեւնոյնն էր, և բնականաբար, ամէն անգամ որ տունին մէջ անոր մասին խօսք ըլլար, ծըղքս միշտ «Աղան» կ'ըսէին, զիս ալ միշտ Աղա կը չէին, ի յարգանս ընտանիքին պետին, որուն անուան կարելի չէր թեթեւօրէն արտասանել: Այս կերպով որ ես ալ Աղա կը կոչուիմ, ինչպէս աշխարհի մէջ նեցած անհամար հայրենակիցներս, որոնք պարզապէս մեծ հօրերնուն անունը, օրինակ՝ Ալի, Հասն, Մուհամմէտ կրկնուն, Աղա կը կոչուին: Այո՛, Աղա եմ: Ժամանակի ընթացքով, երբ բախ-

տը ժպտեցաւ ինծի, այսինքն երբ քիչ շատ նոր հագուստ մը ունեցայ և գրպանս ալ քանի մը շահի, աւելի յարմար սեպեցի «Պէյ» մըն ալ աւելցնել անունիս վրայ: Աղա-Պէյ, գէշ չի հնչեր ականջի, չէ՞: Դժբախտութիւնը հոն է որ, սովորաբար բախտս այնքան քիչ կը բանէր, որ շատ պարագաներու մէջ, հագուստներուս տխուր երեւոյթին առջեւ, «Պէյ» տխուր աներեւոյթ կ'ըլլար, ու կը դառնայի պարզ Պապա-Աղա մը: Ստոր ալ ճարը գտայ: Երբ պարագաները, որոնց մէջ, իրաւ, կամքս մեծ դեր մը չէ խաղացած շատ, թոյլատրեցին որ այցելեմ Մէշէտ սուրբ քաղաքին իմամներու գերեզմանը, և կրցածիս չափ յաճախակի խմեմ մզկիթներուն ապուրը, բնական երեւցաւ ինծի անունիս վրայ Մէշէտի, այսինքն Մէշէտի ուխտաւոր, տխուր աս աւելցնել: Այս Մէշէտին կրօնաւորի, լուրջ ու ծանրաբարոյ մարդու հով մը կուտայ: Այսպէս է որ պատիւը ունիմ ընդհանրապէս ճանչցուելու երբեմն Պապա-Մէշէտի-Աղա, երբեմն ալ, ինծի աւելի հաճոյ Մէշէտի-Աղա Պէյ անունով: Բայց Տէրը ուղածին պէս կը տնօրինէ ամէն բան:

Խամսէյի, Ազրպէյճանի սահմանակից գաւառ մը, պղտիկ մէկ գիւղին մէջ ծնած եմ: Լեռներու ստորոտը, ամենագոյտրիկ ձորի մը մէջ հաստատուած է իմ գիւղս, մրմնջուն բազմաթիւ գետակներու միջեւ, որոնք ուրախութենէ ճառագայիլով ու փայլուն քարերուն վրայէն ոստոտելով կը վազեն կ'երթան երկար խոտերուն մէջտեղերէն: Անոնց եզերքները լեփ լեցուն են թանձր ուռիներով, այնչափ կանանչ տերեւներով, ու այնչափ կենդանի գոյներով որ հաճոյք մըն է անոնց նայիլը: Թռչունները խումբերով բոցներ շինած են անոնց մէջ ու անանկ վրիլուկ մը կը հանեն որ սիրտդ ուրախութիւնով կը գեղու: Աւելի հաճելի բան չկայ ամբողջ աշխարհի մէջ, որչափ անոնց

անձր շուքին տակ նստիլ ու աղուոր խալիան մը սչել հոտաւէտ շողիներով լեցուն: Ծաւտ ցորեն կը ցաւին մեր գիւղը, ունէինք նաեւ բրինձի ու կարճ բամակի արտեր ալ, որոնց փափուկ ճիւղերը խնամքով պահպանէինք ամառուան տաքերէն, չորս առ չորս սկուած տգիւղատի (ricin) ծառերով: ասոնց լայն տերեւները հովանոցներու պէս կը տարածուէին իրենց կերներու ճերմակ դունտիկներուն վրայ: Թեհրանցի Լաթօֆի մը, այսինքն պետական խորհրդական մը, իրուստ ու յարգուած անձ մը, Ապտիւլ Համիտ անունով, գիւղին հարկերը կը հաւաքէր, ու մեծ նամքով կը պաշտպանէր մեզ, անանկ որ ու է վախւնէինք ալ իմամէյի կառավարիչէն կամ ուրիշ ու է կէն: Երջանիկ, շատ երջանիկ կեանք մը կ'անցունէինք:

Իմ մասիս, կը խոստովանիմ որ մեծ հաճոյք մը է զգար գիւղի աշխատութիւններէն, անհունօրէն աւելի կը նախընտրէի խաղողը, սեխը, ձմերուկը կամ ղճը ուտելը քան անոնց մշակութիւնով զբաղիլը: Ստճառը օտ էր որ, տասնհինգ տարեկան հագիւ տած, գիւղացիութենէ շատ աւելի հաճելի արհեստի ձեռք զարկեր էի արդէն: Որսորդ զարձեր էի: Կասե, հաւաքայրի, սալամը կը զարնէի, լեռները կ'երայի վիթ ու այծեամ կը հալածէի, երբեմն երբեմն պար մը կը սպաննէի, թէև մեծ կարեւորութիւն է տար ատոր, որովհետեւ այս կենդանին դիակի միւլ մնանելու գէշ բնութիւնը ունենալուն, մէկը սիրեր անոր միսը, հետեւաբար, ծախելը դժուար ու զուր տեղը վառօդ վառնել է ատիկա զարնելը: Ինչ քիչ, շատ հեռուները տարածեցի որսորդութիւնը: Իրուստ չըջանալը ու մինչեւ Կիլանի անտառները եջնէի. այդ տեղի ճարպիկ նշանառուներէն, հարածը երբեք պարապը չի հանելու չափ վարժութիւն

ձեռք բերի, ու անոնց նման, ես ալ վագրի ու յովագրի որսի երթալու չափ վստահութիւն ունեցաւ, վրաս: Լաւ կենդանիներ են ասոնք ու մորթերնին բարձր գիներով կը ծախուի: Հետեւաբար, իր բախտէն վերին աստիճան գոհ, ձեռքի արհեստը հաճոյքով ի գործ գնող ու բաւական ալ գրամ շահող, ինչ որ բնականաբար ոչ հօրս ոչ ալ մօրս կ'իմացնէի, մարմը պիտի ըլլայի, եթէ, յանկարծ, սիրահարուիլս չը բռնէր, ինչ որ խերը անիծեց ամէն բանի վարդաւիշակաբար Տեառն օրհնեալ եղիցի:

Տասնընորս տարու պզտիկ հօրեղբորաղջիկ մ'ունէի, Լէյլա անունով: Շատ կը սիրէի անոր հանդիպելը, ու խիստ շատ անգամ ալ կը հանդիպէի, որովհետեւ չափազանց շատ բաներ ունէինք միշտ իրարու պատմելու և շատ ալ չէինք սիրեր չիտակը որ մարդ վրայ դայ, պատուական թաքստոցմը ընտրած էինք գլխաւոր գետակին եզերքը շարուած ուռիներուն մէջ ամէնէն թանձր տեղը, և ժամերով կը մնայինք հոն առանց ժամանակին երկայնութիւնը նշմարելու: Էջ առաջները մեծ երջանկութիւն մը կը զգայի, բայց քիչ քիչ սկսայ այնչափ, այնչափ շատ մտածել Լէյլան որ, երբ քիչ մը ատեն չէի տեսներ զինքը, ան համբերութիւն մը, անձկութիւն մը կը զգայի ու հոս հոն կը վազվզէի զինքը գտնելու: Ասանկով էր որ գաղտնիք մը երեւան հանցի որ չարչարանքներու անդունդի մը մէջ գլորեց զիս: որովհետեւ տեսայ որ մինակ ես չէի որուն Լէյլա ժամադրութիւններ կուտար:

Այնքան անբիծ, այնքան սիրուն, բարի, այնքան գողտր աղջիկ մըն էր ան որ վայրկեան մը իսկ չի կասկածեցայ թէ անհաւատարիմ կը գտնուի ինծի հանդէպ: Կը մեռնէի եթէ այդպէս մտածէի: Բայց չափազանց տառապեցայ երբ տեսայ որ ուրիշներ ա,

կը զբաղեցնէին, կը զուարճացնէին զինքը, կամ գոնէ փութը ինչ ուրիշ կողմ կը դարձնէին: Երկար ստանդեկէս յետոյ թէ, պէտք էր թէ ոչ յայտնել իրեն լիշտս, ինչ որ շատ ամօթով պիտի ձգէր զիս, և ուշուամ տալէս յետոյ թէ ցաւս պէտք էր ծածկէի իրէն, ամէն ինչ խոստովանեցայ անոր:

— Չե՞ս տեսներ, հօրեղբորաղջիկս, թէ կեանքս որ հեռանայ ինձմէ, գոչեցի օր մը, տաք տաք արուսեք թափելով, թէ քանի մը օրէն գերեզման տալին պիտի զիս: Հասանին հետ կը խօսիս, Քէրիմին հետ կը խօսակցիս, Սիւլէյմանին հետ կը կատակես, և գրեթէ աչքովս տեսայ որ Ապտուլլահին թեթեւ սպտակ մը զարկիր: Գիտեմ որ մեղաւոր բաներ չեն ասոնք, թէ ամէնքն ալ ինծի պէս ազգականներդ են, թէ միմիայն զիս սիրելու համար տուած երդումներդ սնկարող ես մոռնալու, և թէ վերջապէս ինծի չարարել չես ուզեր բնաւ: Բայց, բոլոր ասոնց հետ մէկտեղ, կը տառապիմ կոր ես, կը հատնիմ, կը մեռնիմ որ, մեռա՛յ, թաղուեցա՛յ, ու ալ չպիտի տեսնես զիս: Ի՞նչ Լէյլա, ո՞վ իմ բարեկամուհիս, իմ սիրտս, գա՛նձս, սրտա՛ գերիիդ վրայ, չափազանց դժբաղդ է ան:

Ու կրկնապատկեցի արցունքներս, պոռացի, պոռալտացի, գտակս գետինը զարկի, գլխուս կոռւփներ իջեցուցի, ու գետին գլորեցայ:

Յուսահատութեանս ի տես Լէյլա չափազանց ըզգածուեցաւ, ու վիզս նետուելով, աչքերս պազաւ ու յարեց:

— Աչքիս լոյսը, ներէ ինծի, մեղաւոր եմ, բայց ամէնէն նուիրական բաներով, Ալիի, Իմամներուն, Դարգաբէին, Աստուծո՛յ անունով, գլխո՛ւդ վրայ երուամ կուտամ որ ալ մէյ մըն ալ չպիտի ընեմ այդ աները, ու ապացոյց որ խօսքս պիտի բռնեմ, հիմա՛, իմա՛ պիտի երթաս հայրիկիս ու ձեռքս լսնորես...:

Քենէ ուրիշ տէր չեմ ուզեր բնաւ, ու քուկդ պըլլամ, կեանքիս բոլոր օրերուն:

Ու սկսաւ նախորդէն աւելի ուժով պաշպել իսկ եւ չափազանց անհանգիստ եւ մտածկոտ դաշտանկարծ: Անշուշտ կը սիրէի զինքը, բայց բնաւ ըսած իրեն թէ պահած զրամ ունէի, վախուս՝ որ լայ կ'ուզէ ու կը յաջողի ալ ձեռքէս առնել: Ու մա որ հօրեղբորմէս կնութեան պիտի խնդրէի զի՝ ուզէի չուզէի հօրս, մօրս, բոլոր ազգականներ ինչպէս նաեւ իրեն, պիտի յայտնէի սղտիկ գազոյութիւնը: Ի՞նչ պիտի ըլլայի յետոյ: Կործաւ կորսուած, սպաննուած մարդ մը: Միւս կողմէ սակայն, ծայրայեղ փափաք մը ունէի Լէյլային ամուսնանալու, ինչ որ պիտի յզփէր զիս բոլոր ամենամեծ երջանկութիւններով զորս կարելի է ւսակայել այս կամ անդի տշխարհին մէջ: Ա՛յ, նայու բան չպիտի մնար Հասանին, Քէրիմին, Սիմանին ու Սպտուլլահին փութկոտութիւններէն ընք մաղ մաղ կրակի վրայ կը խորովէին զիս: Նորէն ու է փափաք չէի զգար զրամս անոնց ա ու հետզհետէ այնչափ շուարեցայ ինչ ընելու, ո ձեռնաքնէրս կրկնապատկուեցան իրենք իրենց Լէյլան թեւերուս մէջ սեղմեցի անպատում ան թեան մը անձնատուր:

Այնպէս կարծեց թէ մոլեգնութեանս պատ մինակ ինքն էր ու ըսաւ.

— Հոգի՛ս, ինչո՞ւ այդչափ կը տառապիս ճիշտ պահուն երբ գիտես թէ զիս պիտի վայելես:

Սիրտիս խորը այնչափ անուշ հնչեց անոր ձեռքէր այս բառերը արտասանեց, որ ա՛յ սկսայ ինքն կորսնցնել ու յարեցի:

— Որովհետեւ այնչափ աղքատ եմ, որ սա գաժ գզկատս անգամ պարտքով է: Գլխովդ կ'եր-

մ կ'ընար կոր փոխարժէքը վճարել, թէեւ հագիւ շահապղծան կ'արժէ: Հետեւաբար ինչպէ՞ս պիտի ու հօրդ ինձմէ պահանջելիք օժիտը: Եթէ խոսմը գոհանա՛ր... Կը կարծե՞ս որ հաւանի:

— Օ՛հ, անկարելի՛ է, բոլորովին՝ անկարելի, պա՛անեց Լէյլա գլուխը օրրելով: Յետոյ ի՞նչպէս ես որ հայրս ձրի տայ ինծի չափ սիրուն աղջիկ ցելքդ գլուխդ ժողովէ:

Եւ սկսաւ ջուրին նայել, մտացի՛ր, ձեռքովը եզերերկայնքն ի վար խոտերուն վրայէն սահող մանաղակներ հաւաքելով, ու միեւնոյն ատեն երեսը ամի սիրուն ձեւով մը ծամածոած որ ինքզինքէս բայց, պաղարիւնով, նորէն շարունակեցի:

— Մե՛ծ, չատ մե՛ծ դժբախտութիւն է ատ. աւա՛ղ, ինչ չունիմ աշխարհիս վրայ:

— Իրա՞ւ, իրա՞ւ կ'ըսես, ըսաւ, ու երկու թեւիդ փաթթելով, գլուխը մէկ կողմին հակած, կ'զէմքով մը նայեցաւ ինծի, որ չեմ գիտեր ս, խելքս բոլորովին թռաւ գլխէս, ու՝

— Երեսուն ոսկի թուման ունիմ, մըմնջեցի, սըւկու քայլ անդին թաղած:

Եւ մատովս գանձս տակը թաղած ծառիս կոճղը ւցի:

Ինդայ սկսաւ, մինչ պաղ քրտինք մը ճակատս ի կը հոռէր:

— Ստախօս, գոչեց աչքերուս համբոյր մը դրոշմ, ո՛րչափ քիչ կը սիրես զիս: Ծշմարտութիւնը իրով կը խլեմ քեզմէ: Հայտէ՛, գնա գտի՛ր հայրս նորէ ձեռքս: Եօթ թուման խոստացիր, հինգը, ու մնացած երկուքին համար երդում պատատ որ ետքը կուտաս. ալ մէյ մըն ալ զժուար պերեսը կը տեսնէ: Ես գիտեմ ատ հինգին երկուքը ետ առնելուն ձեւը, անոնք ալ քեզի կը բե-

րեմ, ու այս հաշուով երեք թուման միայն արծա
կ'ըլլամ քեզի: Կը տեսնե՞ս քեզ որչա՛փ կը սիրեմ:

Այս եղրակացութիւնը սքանչացուց զիս ու աճա
պարեցի զացի գտայ հօրեղբայրս: Երկու օրուա
վիճաբանութիւններէ յետոյ, որոնք իմ կողմէս պա
ղատանքներով, երդումներով ու արցունքներով կ'
համեմուէին, վերջապէս յաջողեցայ ու միացայ իմ
մենասիրելի Լէյլայիս: Այնչափ հրապուրիչ էր, ուզ
ծը ընել տալու անանկ կատարեալ արուեստ մը ուն
(յետոյ հասկցայ թէ ինչպէս կը յաջողէր և թէ ա
նդիմադրելի կարողութիւնը ուրկէ կուգար իրեն
որ հարսնիքէն հաղիւ քանի մը օր յետոյ, երբ Լէյլ
զիս համոզեց որ երթանք գաւառին մայրաքաղաքը Զը
ճան հաստատուինք, միջոցը գտաւ հօրմէն ամենապա
ռական էշ մը ընծայ առնելու, և ստիկէ զատ ազու
կապերտ մըն ալ առաւ միասին, առանց հրաման
ծշմարիտ կ'ըսեմ, կ'ինքնու մարգարիտն է Լէյլան:

Հազիւ նոր տեղաւորուեր էինք, ու ձեռք
մնացած քսանըհինգ թումանին շնորհիւ սկսեի էին
աղուոր ժամանակ անցունել, որովհետեւ Լէյլա զուար
ճանալ կը փափաքէր ու ես ալ չափազանց համամիտ է
ատոր, նախիս Քէրիմը եկաւ, Լէյլային հօրեղբորդ
ներէն մին, ուրկէ այնչափ կը նախանձէի: Առաջի
վայրկեանին, թեթեւ կամէութիւններ մը ունեց
այդպէս շարունակելու, բայց կինս այնչափ սիրու
կերպով մը ծաղրեց զիս որ քան քան մը փրցուցի
յետոյ Քէրիմն ալ անանկ լաւ տղայ մըն էր որ, ծայ
րայեղ բարեկամութիւնով մը կապուեցայ իրեն,
ճիշտը խօսելով, կ'արժէր, որովհետեւ կեանքիս մէ
այնչափ խնդալու մշտապատրաստ մէկը չեմ տես
երբեք. զիս խնդալէ մարեցնող պատմութիւններ
անսպառ հանք կար քովը: Գիշերուան մեծ մաս
օդի խմելով կ'անցունէինք, ու վերջը վերջը, իմ խնդ

րելովս եկաւ բոլորովին մեր տունը հաստատուեցաւ:

Ամբողջ երեք ամիս այս կերպով պատուական
ժամանակ անցուցինք: Յետոյ, բնութիւնս փոխուե
ցաւ. բաներ կային որ հաճոյ չէին թուեր ինծի: Ի՞նչ
ես ալ չէի գիտեր. բայց Լէյլա ալ կը ձանձրացնէր
կոր զիս և կը սկսէի փնտռել թէ ի՞նչ բան այդչափ
ուժով խելքս տարած էր իր մասին: Ատոր պատճառ
օր մը գտայ երբ գտակա կը կարկատէի, որու կարը
քաղուեր էր: Զարմանալով տեսայ որ գոյնզգոյն մե
տաքսէ, բուրդէ ու բամպակէ գերձաններով չինուած
պզտիկ ծրար մը կարուած էր մէջը, ճիշտ կնոջս
մազերուն գոյնով մազի խոպոպի մը հետ միասին:
Ա՛լ հասկցայ թէ ուրկէ կուգար զիս կախարդող
յուրութիւնը: Անմիջապէս քաշեցի նետեցի այդ աղե
տալի առարկաները ու երբ գտակը նորէն գլուխս գրի,
բոլորովին ուրիշ ընթացք առած էին մտածումներս:
ա՛լ այնչափ կարեւորութիւն ունէր Լէյլան ինծի հա
մար, որչափ փողոցէն անցնող ունէ մէկը: Ատոր փո
խարէն, դառնօրէն կ'ափսոսայի իմ երեսուն թուման
ներս ուրկէ բա՛ն մնացած չէր: Ասիկա մտածկոտ ու
խոժոռ մարդ մը դարձուց զիս, ինչ որ ուշադրութիւ
նը զրաւեց Լէյլային: Պչրոտութիւններ ըրաւ ինծի,
որոնք բոլորովին անզգայ ձգեցին զիս. բնական էր
արդէն, քանի որ իր գիւթութիւնները վրաս չէին
գործեր ալ. սրղողեցաւ, Քէրիմ ալ խառնուեցաւ գոր
ծի, որու հետեւեցաւ պատուական կոիւ մը: Ալ չեմ
յիշեր թէ ի՞նչ ըսի, ոչ ալ թէ ինչ պատասխանեց հօ
լորորդիս, միայն գիտեմ որ դաշոյնս քաշեցի ու
ստաւոր հարուած մը իջեցնելու վրայ էի, երբ աւելի
արպիկ փրթաւ, և վեր վերցուցած դաշոյնովը ճեղք
մը բացաւ գլխուս վրայ ուրկէ արիւնը սկսաւ առա
սօրէն հոսիլ: Լէյլայի անոնի գոռում գոչումներուն
վրայ դրացիները վազեցին եկան, ետեւէն ոստիկան

ները, ու արդէն թշուա՛ռ Քէրիմի օձիքին փակած չիտակ բանտին ճամբան բռնելու վրայ էին երբ սկսայ պոռալ։

— Վալլա՛հ, Թալլա՛հ, Պիլլա՛հ, մի՛ դպիք, հօր-
նղբօրորդիս է, հօրաքրոջս տղան է. բարեկամս է, աչ-
քերուս լոյսը. արիւնս հալալ է իրեն։

Շատ կը սիրէի զինքը, անհունօրէն աւելի շատ քան Լէյլան, և շատ պիտի ցաւէի, եթէ զժբախտութիւն մը գար գլխուն, փուճ խնդրի մը համար, զոր աղատ էինք, կարծեմ թէ, մենք մեղի կարգադրելու։ Այնքան լեղու թափեցի, այնչափ ըրի որ, հակառակ երեսն ի վար հոսող արիւնին, ամենքն ալ հանդարտեցան ի վերջոյ ու ելան գացին։ Լէյլա ու Քէրիմ միասին կապեցին վերքս, ու երեքս ալ ողջագուրեցինք զիրար. յետոյ պառկեցայ ու քնացայ։

Հետեւեալ օրը քէթիլիւտան, թաղին կառավարիչը, զիս քովը կանչեց և յայտարարեց թէ զինուորութեան կանչուածներու ցանկին մէջ իմ ալ արձանագրութիւնս կար։ Սրդէն պէտք էր սպասէի ասոր կամ ասոր նման բանի մը, քանի որ մէկը չէի ճանչնար Զընճանի մէջ, ուր օտարական էի։ Ու է պաշտպան չունէի, հետեւաբար ի՞նչպէս կարելի էր որ է՛ն առաջիններէն չիյնայի ցանկի մը մէջ ուր բոլորն ալ կը հրէին զիս, բնականօրէն, ինքզինքնին կամ իրենցներնին ազատելու համար։ Պոռալ ու առարկութիւններ ընել ուղեցի. բայց առանց բնաւ պոռչտութենա հոգը ընելու, քէթիլիւտան Փալախային կապել տուաւ զիս։ Կոնակի վրայ պառկեցուցին զիս ու, երկու Ֆէրրաշներ, գաւաղանին երկու ծայրերէն բռնելով՝ ոտքերս վեր բարձրացուցին, երկու դահիճներ, վայրագ զէմքերով, ճպտոներու տրցակները ճօճեցուցին. բայց հարուածները կապուած փայտիս վրայ սկսան իջեցնել, որովհետեւ ինկած ատենս երկուքին ալ ափը մէյմէկ

շահագործան սահեցնելու ճարպիկութիւնը ունեցեր էի։

Հասկցայ թէ ի՛նչ կը սպասէր ինձի, եթէ բաղդիս զէմ աւելի երկար շարունակէի ընդդիմութիւն ցոյց տալ։ Մտածեցի թէ արդէն փարա ալ չէր մնացած չովս, ու չէի գիտեր ո՛ր սուրբին դիմել, և թէ, ի՞նչ, թէ և շատ ալ հաճելի բան մը չպիտի ըլլար աջ ձախ գառնալն ու կատարելը բոլոր այն ծիծաղելի շարժումները, զորս հետեւակ զինուորները կը կատարէին, բայց թերեւս այս արհեստին մէջն ալ մխիթարութիւններ ու պատահական շահեր պիտի գտնէի, որոնց վրայ գաղափար չունէի տակաւին։ Յետոյ, ամէն րոնէ աւելի, խորհեցայ որ չէի կրնար ճակատագիրս խուսափիլ, ու թէ հետեւաբար, քանի որ ճակատադէրս զինուոր ըլլալ էր, աւելի լաւ էր համակերպիլ և զուարթ երես ցուցնել։

Երբ Լէյլա իմացաւ զլիսուս եկածը, անկի աղաղակներ արձակելու սկսաւ, զէմքին ու կուրծքին բռնեցքներ տեղացուց, և քանի մը բան փրցուց գլուխէն։ Կրցածիս չափ մխիթարեցի զինքը. Քէրիմն ալ կրողածին չափ օգնեց ինձի։ Վերջ ի վերջոյ համոզուեցաւ, երբ զինքը աւելի հանդարտ տրամադրութեան մէջ տեսայ, հետեւեալ ճառը խօսեցայ։

— Աչքերուս լոյսը, բոլոր Մարգարէները, իմամները, Սուրբերը, Հրեշտակները, նոյն իսկ Աստուած վկայ են թէ միշտակ քու քովդ կրնամ ապրիլ, թէ եթէ քեզ չունենայի, գլխովդ կ'երդնում, մեռածի պէս բան մը, կամ աւելի զէշ բան մը պիտի գառնայի։ Այս զժբախտ վիճակիս մէջ, միշտակ քու երջանկութիւնդ կը խորհիմ, և քանի որ անհրաժեշտօրէն պիտի երթամ, ի՛նչ պիտի ըլլայ վիճակդ։ Ամէնէն բանաւորը, մեր իրարմէ բաժնուիլն է, հաւատա՛, և երանի՛ թէ մեր ազ անբախտ ամուսին մը գտնէիր այս անգամ։

— Սիրելի Ազա, պատասխանեց զիս գրկելով, ի՛նչ անհուն սէր որ ինծի համար կը զգաս, նոյնը կը զգամ ես ալ իմ սիրտիս մէջ իմ այս սիրելի ու պաշտելի ամուսինիս նկատմամբ, և իբր բնական հետեւանք կ'ինքերուն իրենց սիրածին հանդէպ շատ աւելի անձնուէր ըլլալուն, ես, քու կրցածէդ աւելի տրամադիր եմ ինքզինքս զոհելու. հետեւաբար կը մտածեմ թէ, որչափ ալ սուղի նստի ինծի, աւելի լաւ է որ ես քեզի շնորհեմ քու ազատութիւնդ. գալով ինծի, որոշ է իմ բազդս. պիտի մնամ հոս, ու լամ մինչեւ որ կաթիլ մը արցունք չի մնայ խեղճ մարմինիս մէջ, ու փչեմ վերջին շունչս:

Այս տխուր խօսքերուն վրայ ամէնքս մէկ՝ Լէյլա, Քէրիմ ու ես, հեծեծելու սկսանք. կ'արժէր տեսնել մեզ երեքս, կապերտին վրայ, դէմ դէմի նստած, մէջտեղերնիս կապոյտ ապակիէ պիւնիկ մը օղի և երեք ալ գաւաթ, գլուխնիս օրօրուն, ցաւազին ողբեր արձակելով, զորս բացազանչութիւններ կ'ընդհատէին ատեն ատեն:

— Եւ՛ Այի, եւ՛ Հասան, եւ՛ Հիւսէին, ո՛վ աչքերս, ո՛վ կեանքս: Կը մեռնի՛մ կոր:

Յետոյ կ'ողջագուրուէինք ու նորէն կը սկսէինք հեծեծանքներու: Ճշմարտութիւնը ան է որ Լէյլան ու ես կը պաշտենք իրար, թէ ամենակարողն Աստուած երբեք հատ մըն ալ չէ ստեղծած ու չի ալ կրնար ստեղծել անոր չափ սիրազեղ ու անոր չափ հաւատարիմ կին մը: Այո՛, ա՛խ, այո՛: Ծառ ճիշդ է աս, ու չեմ կրնար արցունքներս զսպել, ամէն անգամ որ անոր վրայ կը խորհիմ:

Հետեւեալ ատուուն, կանուխէն, սիրելի կինս ու ես, մօլլային տունը գացինք ու ապահարզանի թուղթը գրել տուինք, ուրկէ յետոյ, ամենապորովալի մնաս բարոյներէ յետոյ, Լէյլա մինակը տուն դարձաւ,

յոսկ ես չիփ շիտակ շուկայ գացի, օղեվաճառ Հայու մը խանութը, ուր վստահ էի Քէրիմը գտնելու: Երբ օրէ ի վեր բոլոր վիշտերուս մէջ գաղափար մը միտքս կը զբաղեցնէր շարունակ:

Քէրիմ, ըսի, միտք ունիմ այսօր սուլթանիս, ալիինքս զօրագլուխիս ներկայանալու. կ'ըսեն թէ բժշկանայի մարդ է ու փափկակենցաղ կը ձեւացնէ ինքզինքը: Երբ սա ծակ ծակ ու աղտոտ հագուստով ներկայանամ՝ յարգանքս մատուցանելու, կը վախճամ որ գէշ ընդունելութիւն մը կ'ընէ ինծի, և այս անհաճոյ սկզբնաւորութիւնը դժբախտ կերպով կ'աղղէ զինչորական ապագայիս վրայ: Պիտի խնդրեմ քեզմէ ուրեմն որ մինակ այս կարեւոր առիթին համար, խուսիճէ՞ք իոխ տաս ինծի:

— Խեղճ Աղաս, բացարձակապէս չեմ կրնար կատարել խնդիրդ, պատասխանեց Քէրիմ. շատ կարեւոր գործ մը ունիմ այսօր: Ամուսնանամ պիտի և բացարձակապէս անհրաժեշտ է, բարեկամներու աչքին յարգս պահելու համար, որ նոր հագուստներ հագած ըլլամ: Ասկէ զատ, շատ կը սիրեմ ես խուսիճէս. Համասանի դեղին կերպասէ կարուած է ան, Քանառ հարի մետաքսով հիւսուած սիրուն տրէզէ եզերքով: Պատա Թահիրի կարածն է, որ մեր գաւառին ամենէն բարձր իշխաններու դերձակն է, և ինք իր բերնով ապահովուցած է զիս, թէ երբեք ոչ մէկուն այսչափ կատարեալ հագուստ կարած է զեռ: Ասոր համար է որ, միտքս զբաւ եմ հարսնիքէս յետոյ, խուսիճէս գրաւի գնել, որովհետեւ, այսօր դրամ չունենալուս, վաղը չամ մը պարտքեր պիտի ունենամ. հետեւաբար, է՛նաս այս ըսածներէս հասկնալ, թէ նոյնիսկ քեզ հաճոյք պատճառելու համար, չեմ կրնար միակ եկամուտէս զրկուիլ:

— Ըսել է կորսուած, սնանկացած, ա՛րբող տիւն

զերքէն լքուած մարդ մըն եմ ես ու ցաւերս ոչ մէկուն հոգը չեն, պատասխանեցի ամենախոր յուսա- հատութիւնով (որովհետեւ, շիտակը, այս խուլիճէն խելքս գլխէս տարած էր, և գիշեր ցորեկ վրան կը մտածէի):

Այս յուսահատական խօսքերը բարեկամիս սիրտը յուզեցին. սկսաւ խրատներ կարդալ գլխուս, ըսաւ ինչ մխիթարական խօսքեր որ կրցաւ երեւակայել, շարունակեց ամուսնութիւնը պատճառ ցուցնել, իր հանրածանօթ աղքատութիւնը, և հազար ուրիշ բաներ, և, վերջապէս, զիս միշտ նոյնքան յուսահատ տեսնելով, սիրտը փղձկեցաւ ու հետեւեալ մխիթա- րական խօսքերը արտասանեց.

— Գոնէ եթէ ապահով ըլլայի՝ որ ժամէ մը պիտի վերադարձնես խուլիճէս:

— Ինչի՞ վրայ երգում ընեմ, պատասխանեցի եռանդով:

— Վերադարձնե՞ս պիտի:

— Անմիջապէս, ժամէն ալ առաջ. ցուցնեմ ինք- զինքս ու վերադառնամ: Գլխո՛ւդ վրայ, աչքերո՛ւս վրայ, Լէյլայիս կեանքի՛ն վրայ, ճէննէթի՛ն վրայ. գեհնին կրակներուն մէջը յաւիտե՛ան այրիմ նզոված չունի պէս, եթէ փափաքած ժամանակէդ առաջ չղար- ձունեմ զգեստդ:

— Եկո՛ւր:

Սենեակը գացինք, ուր տեսայ փառաւոր հագուստը: Գեղնագոյն էր, չքե՛ղ: Յափշտակուած էի. անմիջապէս կոնակս անցուցի: Քէրիմ գոչեց թէ նմանը չտեսնուած զգեստ մըն էր ան, թէ սքանչելի մարդ մըն էր անոր կարողը, և թէ, հարիւրին հարիւր օր մը երախտազի- տութեամբ պիտի փոխադարձէր անոր:

— Բայց, աւելցուց, առանց անպատուութեան կարելի չէ կապոյտ կտաւէ պատուած տարատով հագ-

նիլ ասանկ հագուստ մը, ա՛ռ, անաւասիկ քեզի կար- միր մետաքսէ նոր շալվարներս ալ:

Արագօրէն անոնք ալ սրունքներուս անցուցի: Իշ- խանի մը երեւոյթը առեր էի, ու դուրս նետուեցայ դռնէն. ամբողջ երկու ժամ բոլոր շուկաները չըջե- ցայ: Կիները կը նայէին ինծի. երջանկութեան գա- գաթը հասած էի: Այդ պահուն երկու տղամարդու հան- զիպեցայ, որոնք ինծի պէս վաշտին մէջ արձանագրուած էին, ու ամէնքս միասին Հրեայի մը խանութը գացինք գովանալու: Նոյն իրիկունն իսկ անոնք Թէհրան կը մեկ- նէին զօրագունդին միանալու: Որոշեցի միասին երթալ և մէկէն հագուստ, միւսէն մնացածը փոխ առնելով, փա- ռաւոր հագուստը խնամքով ծալեցի, և Հրեային զբա- ղած մէկ վայրկեանէն օգուտ քաղելով, կամաց մը դռնէն դուրս սահեցանք, փողոցէն անցանք, յետոյ քաղաքին դռնէն, և հազար խենդութիւններ դուրս տալով ու քահ քահ խնդալով, մտանք անապատ ու քա- լեցինք մինչեւ կէս գիշեր:

Շատ զուարթ, շատ երջանիկ անցաւ մեր ճամ- բորգութիւնը: Կը սկսէի կամաց կամաց համոզուիլ թէ գինուորի կեանքը սքանչելիօրէն պիտի յարմարէր ինծի: Ընկերներէս մէկը, Բուսթէմ պէյ, որ վէքիլ էր այսինքն զօրախումբի մը յիսնապետը, առաջարկեց ինծի իր իւումբին մէջ մտնել. անմիջապէս ընդու- նեցի:

— Դիտա՞ծ ես, եղբայր, ըսաւ, որ ցաւագարները կ'երեւակայեն թէ խիստ դժբախտ բան է գինուոր ըլլալը, դուն ալ մի՛ իյնար այդ սխալին մէջ. այս աշխարհիս մէջ ապուշները մինակ դժբախտ են: Ա- պո՛ւյ չես դուն, ես ալ չեմ, ինչպէս նաեւ Խուրշիդը, որ անաւասիկ: Արհեստ մը ունի՞ս:

— Որսորդ եմ:

— Թէհրանի մէջ ատով փարա չի վաստկուիր:

Որմնադիր եղիր. մեր բարեկամ խուրչիտը երկաթա-
գործ է, ես՝ բուրդ գզող։ Ռոճիկիդ քառորդը ինծի
կուտաս, կէսը սուլթանը պիտի առնէ, իբր զօրա-
պետ. երբեմն երբեմն պզտիկ նուէր մը պիտի տաս
նաչխալին կամ տեղեկալին որ թէ և շատ նրբամիտ մէկը չէ,
բայց շատ բարի ալ չէ. գնդապետն ալ, բնականա-
բար, մնացածը պիտի առնէ. իսկ գո՛ւն, գո՛ւն ալ թա-
գաւորի պէս պիտի ապրիս ինչո՞ւ որ չահիս։

— Թէհրանի մէջ որմնադիրները շատ կը չահին
ուրեմն։

— Կը չահին քիչ շատ։ Բայց անկէ դուրս, կեան-
քը հաճելի դարձնելու համար շատ մը միջոցներ կան,
կը սորվեցնեմ ես քեզի։

Քանի մը հատը ճամբան սորվեցուց, և շիտակը շատ
զուարճալի էին։ Որովհետեւ վէքիլի հրամանագիրը
վրան էր, գիւղ մը մտանք իբր հարկահաւաք պաշ-
տօնեաներ։ Գիւղացիները կատարելապէս կլլեցին այս
խաղը, և երկար բանակցութիւններէ յետոյ, պզտիկ
կրծօն մը տուին մեզի որպէս զի անմիջապէս չի գա-
նա՞նք հարկերը ու տասնըինգ օրուան միջոց մը տանք.
յօժարակամ շնորհեցինք իրենց ու մեկնեցանք
օրհնութիւններով ծանրաբեռնուած։ Այս տեսակի
քանի մը կատակներէ յետոյ, որոնց ամէնքէն ալ շա-
հով, զուարճութեամբ ու փառքով դուրս եկանք, վեր-
ջապէս Շիմիրանի դուռնէն փառաւոր մուտք մը գոր-
ծեցինք մայրաքաղաք, և առտու մը գացինք ներկա-
յացանք մեր սէրհէնկին, գնդապետ Մէհտի խանի։

Խորո՛ւնկ բարեւ մը տուինք այս շատ կարեւոր
անձնաւորութեան, այն պահուն երբ իր տանը բակէն
կ'անցնէր։ Վէքիլը, որ նախապէս ծանօթ էր իրեն,
մեզ երկուքս, խուրչիտն ու զիս, ներկայացուց, ու
խիստ յարմար խօսքերով, մեր քաջութեան, մեր հնա-
զանդութեան, և մեր պետին հանդէպ մեր անձնագո-

հութեան գովեստը ըրաւ։ Գնդապետը շատ գոհ մնաց
մեզմէ և քանի մը աղուոր խօսքերէ յետոյ մեր զօրա-
նոցները ղրկեց մեզ։ Այդ օրուընէ մկսեալ մաս կաղ-
մեցի խամսայի Բ. զօրագունդին։

Ասոր հետ միասին, պէտք է խոստովանիլ սակայն
թէ զինուորական կեանքին մէկ քանի կողմերը բնաւ
հաճելի բաներ չեն։ Ռոճիկէն տասնոց ձեռքդ չի հաս-
նիլը բա՛ն մը չէ, և եթէ խորը քննենք, քանի որ
վէքիլները հրամանատարներէն կուտեն, կը խոստո-
վանիմ որ բնական կ'երեւայ ինծի որ ասոնք ալ զըն-
դապետներէն ուտեն, որոնք, իրենց կարգին, համարա-
կալներէն կ'ապրին, այս վերջինները իրենց զօրա-
պետներէն, զօրապետներն ալ իրենց տեղակալներէն ու
զինուորներէն։ Այս վերջիններուն կ'իյնայ ուրիշ
ճամբաներով ապրելու միջոցներ գտնելը, և փառք
Աստուծոյ, ոչ մէկը կ'արգիլէ զիրենք։ Գէշը հոն է որ
եւրոպացի մարդիկները կան անգլին, և ամէն մարդ
զիտէ թէ չկայ աւելի կոպիտ ու անմիտ բան աշխար-
հի վրայ քան այս Քրէնկիները որք որ ըլլայ։ Բե-
րանին միշտ լեցուն է պարկեշտութիւն, ուղղամը-
տութիւն բառերով, և կը յաւակնին թէ կ'ուզեն որ
զինուորներուն ռոճիկները կանոնաւորաբար վճար-
ուին։ Խնքնին գէշ բան չէ սա. բայց ատոր փոխա-
րէն ալ զբաստի տեղ գործածել կ'ուզեն մեզ, ինչ որ
հարկաւ խորչիլի բան է, և անկեղծօրէն, եթէ իրենց
ծրագիրներուն մէջ յաջողէին ասոնք, մեր վիճակը
այն աստիճան աւաղելի բան մը պիտի ըլլար, որ
կեանքը ու և է արժէք չպիտի ունենար ալ։ Օրինակի
համար, կ'ուզեն մեզ ստիպել որ ի՛րապէս մնանք զօրա-
նոցներուն մէջ, հո՛ն պառկինք ամէն գիշեր, դուրս
ելլենք կամ ներս մտնենք ճիշտ այ՛ն ժամերուն զորս
իրենց ժամացոյցները կը ցուցնեն իրենց։ Այնպէս որ,
բացարձակապէս մէյմէկ մեքենայ պիտի դառնայինք,

ու շունչն իսկ չափով պիտի առնէինք տայինք, ինչ որ Աստուած ալ չուզէր: Յետոյ, պիտի ուզէին ամէնքս ալ, առանց բացառութեան, ամառուան արեւին, ձմեռուան անձրեւին դաշտը հանել, ի՞նչ ընելու: Ոտքերը վեր վերցնելու, վար իջեցնելու, թեւերը երերցնելու, գլուխը աջ ձախ դարձնելու համար: Վալլա՛հ, պիւլլա՛հ, թալլա՛հ, մէկը չիկայ մէջերնին որ կարենայ բացատրել թէ ինչի՞ կը ծառայեն այս այլանդակութիւնները: Իմ մասիս, կը խոստովանիմ որ երբ այս մարդոցմէն մէկուն անցնիլը տեսնեմ, անմիջապէս բարեւի կը կենամ, որովհետեւ երբեք չես գիտեր թէ ի՞նչ կատաղութեան նոպայէ պիտի բռնուին յանկարծ: Բարեբախտաբար, երկինք, երբ այսչափ կոպիտ ստեղծած է զիրենք, այնչափ ալ ապուշ ստեղծած է, անանկ որ ընդհանրապէս ուզածդ կրնաս հաւատացնել իրենց: Փառք ու պատիւ Աստուծոյ, որ ինքնապաշտպանութեան այս միջոցը չնորհած է միւսիւլմաններուն:

Ես անմիջապէս հասկցայ թէ ի՞նչ տեսակի բաներ էին այս եւրոպացի մարդիչները և ինքզինքս կարելիին չափ հեռու պահեցի անոնցմէ. որովհետեւ վէժիլը, բարեկամս, զիս սուլթանին յանձնարարելու նախըզգուշութիւնը ունեցած էր, երբեք չի գացի մարզանքի, ինչպէս կ'անուանեն, և կեանքս շատ տանելի էր: Մեր գունդը եկած էր Սիւլէյմանիէի գունդին տեղը բռնելու, որ Շիրազ մեկնած էր. իմ խումբս տեղաւորուած էր բազարին կայաններէն մէկուն մէջ: Աս շուն Եւրոպացիները, Աստուծոյ անէծքին գան, կը յաւակնէին թէ ամէն օր պէտք էր կայանները փոխել և բոլոր զինուորները զօրանոց զրկել: Ի՞նչ հնարելնին չեն գիտեր խեղճ զինուորը չարչարելու համար: Բարեբախտաբար մեր գնդապետը չէր սիրեր որ ամէն վայրկեան գլուխը ցաւցնէին ու անհանդիստ ընէին զինքը, այնպէս որ անգամ մը որ մտար պահակատուն մը,

հոն կը հաստատուիս, հանգստութիւններ կը փնտոես ու կը տեղաւորուիս, ոչ թէ քսանըչորս ժամուան, հապա երկու երեք տարուան, վերջապէս այնքան ատենուան համար որչափ զօրագունդը կը մնայ քաղաքին մէջ:

Մեր կայանը բաւական հաճելի էր. բազարին երկու ճամբաներուն անկիւնը կը գրաւէր: Երկու սենեակով չէնք մըն էր. մին նայիպին և միւսը, ընդարձակ սրահ մը, զինուորներուն համար: Պատուհան չունէր, այլ միակ դուռ մը որ փողոցը եզերող փայտէ ճեմելիքի մը վրայ կը բացուէր. ասոնք բոլորը գետնէն երեք ոտք բարձր էին: Շէնքին շուրջը շատ մը խանութներ կային որոնք իրենց հրապոյրները կը ցուցադրէին մեզ: Նախ կար պտղավաճառի մը խանութը, ուր խաղողները, սեխերն ու ձմերուկները բրդաձեւ շարուած էին, կամ յաճախորդներու գլխուն վերեւ գրասանդեր կը կազմէին: Գործասեղանին մէկ անկիւնը, կը սիգար չոր թուզի սնտուկ մը, ուրկէ, իրիկունները, երբ կ'երթայինք համեստ խանութպանին հետ ամէն տեսակ շահեկան նիւթերու վրայ խօսակցելու, թոյլ կուտար մեզի հատ մը երկու ուտելու: Քիչ մը անդին մսավաճառի մը խանութն էր, որ պատուական ոչխարի միս կը ծախէր մեզի. բայց մէկ կտորին տեղ որու դրամը կը վճարուէր, էն քիչը չորս կտոր ալ յանկարծ աներեւոյթ կ'ըլլար խանութէն, ինչ որ խանութպանին համար անլուծելի զաղանիք մը կը մնար միշտ: Ամէն օր յուսահատօրէն կը պատմէր մեզի այդ գողութիւնները որոնց զոհը կը դառնար, և որովհետեւ, ատենը անգամ մը գող մը կը բերէինք իրեն որ ըրածը կը խոստովանէր, գողցուած կտորը ետ կուտար, ու ներողութիւն կը խնդրէր, երբեք մեր վրայ կասկածելու անիրաւութիւնը չի գործեց: Մինչեւ այսօր հիացումով կը յիշեմ քէպապճի մը

որուն թուայնները դրախտավայել անուշահոտութիւններ կը բուրդէին միշտ: Ճշմարտապէս անմահան եղանակ մը ունէր քէպապ պատրաստելու: Միսի ամէկ մէկ կտորը ափսոսաբար չէր կտրուի, որ երբ բերանդ կը տանէիր բոլոր երկնային երջանկութիւնները կը հալէին կարծես հոն: Բայց մեր շրջակայքի հրապոյրներուն զԵԼ խաւորը հէքաթասացն էր, որ հաստատուած էր աւերակ տան մը բակին մէջ: Ամէն օր, սքանչացումով համակուած և հետաքրքրութենէն չնչասպառ ունկընդիրներու բազմութեան մը առջեւ, փերիներու, ճինքի, իշխաններու, իշխանուհիներու, սարսափելի հերոսներու պատմութիւններ կը պատմէր, ամէնքս ալ ընդունեալով անոր անուշ եկող ոտանաւորներով, որ կէս մը խենդեցած դուրս կ'ելլէին միշտ: Շատ ժամեր անցուցած եմ հոն, անբացատրելի հաճոյքով:

Մէկ խօսքով, կատարելապէս ճիշտ է որ պահապան կեանքը հրապոյրներով լեցուն կեանք մըն է: Մեր նայիպը, աղուոր տղայ մը, երբեք չէր երեւար ոչ միայն իրմէ գերադասներուն կը թողուր իր ամբողջ ուժովը, այլ նաև երբեմն սիրուն նուէրներ ալ կուտար անոնց, այնպէս որ փիթիթսմէք ըլլալ թոյլատրուած էր իրեն, այսինքն մեծ տան մը մէջ սենեկապան, ուրկէ շատ աւելի կը շահէր քան իր տեղի կալութենէն: Բարեկամս, վէքիլը, ամէն առտու կ'մեկնէր, ու տակաւին աչքիս առջեւն է էա, ժամանակին ձերմակ եղող իր խոշոր տաբատներով, ալ մոռնալով ծակած կարմիր կտաւէ թիկնոցակով, իր նորոշ գոյնի գոտիով, իր ճմով կած գտակով ու ձեռքով խոշոր գաւազանով: Կ'երթար բուրդ գգողի արհեստագործ գնելու և շատ անգամ ամբողջ ութը օր չէ

դառնար: Իսկ մենք որ դուրսը պակելիք տեղ չունէինք, սովորաբար կայան կը դառնայինք կէս գիշերէն մինչեւ առտուան ժամը երկուքին միջոցները: Բայց ընդհանրապէս, ժամը ութէն ինը, ամէնքս ալ մեկնած կ'ըլլայինք, բացի մէկ երկուքէ որոնք տեւէ պատճառով կը հաւանէին տունին պահապանին հետ: Ամէնուն ծանօթ է թէ կայանի մը մէջ, գինուորները բացարձակապէս ուրիշ բանի չեն ծառայեր ինքն ոչ անցնող մեծ անձնաւորութիւններուն առջեւ: Հրացանով բարեւի կենալու. առ էր արդէն մեր ալ բրածը մեծ կանոնաւորութեամբ: Անմիջապէս որ հեռուէն, ձիու վրայ հեծած ու իր ծառաներէն շրջապատուած իշխան մը երեւար, մեր կայանը յանգող ծառուղիներուն ծայրը, խանութպանները ամէնը միասին բարձրադաղակ իմաց կուտային մեզ: Քսան հոգիէ բաղկացող մեր ջոկատը սակայն, երբեք չորսէ հինգէ աւելի ներկայացուցիչ չէր ունենար, որոնք բնականաբար խօսելու կամ քննախոյն դրաղած կ'ըլլային: Շատ անգամ ատոնք ալ չէին գտնուեր ու կայանը մարդ մնացած չէր ըլլար: Այդ պարագաներուն, բոլոր խանութներէն օժանդակներ կը նետուէին դուրս որոնք կը հաւաքէին անկիւնները հոս հոն նետուած հրացանները, հոյակապ կարգով մը կը չարուէին, մէկը վէքիլը կ'ըլլար, ուրիշ մը նայիպը, և բոլորը մէկ բարեւի կը կենային ամենէն դժնեայ եւրոպացիներու մարտական լրջութեամբ: Բարձր անձնաւորութիւնը բարութեամբ կը խոնարհէր ու ամէն բան հին ձեւը կ'առնէր նորէն: Հաճոյքով կը յիշեմ միշտ այս պատուական պահակատունը, այս պատուական դրաւիները, առ ատենուան անցուցած հմայիչ կեանքս ու իմ ծեր օրերուս համար, կորովի կերպով կը մաղթեմ որ նման դիրք մը գտնեմ նորէն: Ինչպիսի՜ն,

Ընկերներէս աւելի նստուկ կեանքը սիրելու համար չէ բնաւ, որ թէև վէճիլին խորհուրդով որոնադիր դարձած էի, ու քանի մը փարա ալ կը շահէի, բայց փոքր դրամ տալը աւելիլը յաջողէր ինծի: Քէրիմի փառաւոր հագուստը, զոր անմիջապէս հնավաճառի մը ծախեր էի, արդէն դրամագլուխ մը կազմած էր ինծի, և սկսայ փոխ դրամ տալ, ըլլա՛յ ընկերներու, ըլլա՛յ ծանօթներու, որոնք չուտով սկսեր էին վիտալ չորս կողմս: Շատ պզտիկ գումարներ փոխ կուտայի շատ կարճ պայտանաժամներով: Այսչափ խոհեմութիւն անհրաժեշտ էր ինծի ու բաւական ալ յաջող կ'երթար գործս. սակայն երբեմն անանկ պարտապաններու կը հանդիպէի որոնցմէ տասնոց չէի կրնար դանձել տուածէս: Այս անպատեհութիւնները մասամբ հակակշռելու համար, ես ալ փոխ դրամ կ'առնէի, զորս երբեմն չէի վերադարձնէր, այնպէս որ կրնամ ըսել թէ խոշոր կորուստներ չի կրեցի բնաւ: Միեւնոյն ժամանակ գերադասներուս ալ հաճելի ըլլալու հոգ կը տանէի. երբեմն գնդապետիս տունը կ'երթայի, համարակալին շուրջը փութկոտութիւն կը ցուցնէի, կը համարձակիմ ըսել թէ սուլթանին ալ բարեկամ դարձած էի, նայիպը իր կեանքը կը պատմէր ինծի և միշտ ալ վէճիլին բարեացակամութիւնը կը մշակէի, մանր մունր ընծաներ տալով. բոլոր ասոնք թոյլ տուին որ երբեք ոտքս չի գնում զօրանոցէն ներս. մարզանքի ալ երբեք չեկայ, և ժամանակիս մնացած մասը կամ գործերովս, կամ հաճոյքներովս կ'անցունէի, առանց որ ուէէ մէկը խառնուի ինծի: Կը խոստովանիմ որ յօժարակամ կը յաճախէի Հայերու և Հրեաներու գինեւանները. բայց օր մը երբ թագաւորին դպրատան առջեւէն կ'անցնէի, խելքիս փչեց ներս մտնելու հոն պարտէզը ներկայ զբանուեցայ գիտնական Մօլլա-Աղա-Թեհրանի մէկ դասին: Հիացայ մնացի, ու ատ օրէն բնագանցութեան

մէջ մը եկաւ վրաս, և զիս շատ անգամներ տեսան այս վսեմարան դատախօսին ունկընդիրներուն մէջ: Աղաւոր և բազմաթիւ ընկերութիւն մը կար հոն արդէն. ուսանողներ, ինծի պէս զինուորներ, թափառական ճիւղորներ, իշխաններ, քաղքենիներ: Հոգիին բնութեան, Աստուծոյ մարդուն հետ ունեցած յարաբերութիւններուն վրայ վիճաբանութիւններ կ'ընէինք. ասկէ աւելի հրապուրիչ բան չէի տեսած: Սկսայ հմուտ և առաքինի մարդոց ընկերութիւնը փնտռել, նոյն իսկ կրցայ քանի մը սակաւախօս անձերու հետ ծանօթանալ, որոնք ինծի մեծ հասողութիւն ունեցող մէկ քանի վարդապետութիւններ հաղորդեցին, և սկսայ կամաց կամաց հասկընալ, բան մը, որու բնաւ ուշադրութիւն չէի դարձուցած մինչեւ այդ օրը, թէ աշխարհի վրայ ամէն բան ծուռ կը քալէ: Կարելի չէ ուրանալ թէ սարսափելի անգագամներ են բոլորն ալ որոնք կայսրութիւնները կը կառավարեն, և եթէ բոլոր այդ մարդոցը գլխուն մէջմէկ գնդակ տեղաւորենք, արդարութիւնը ի գործ դրած պիտի ըլլանք միայն, բայց օգո՞ւտը ինչ: Անոնցմէ ետքը եկողները աւելի գէշ պիտի ըլլան: Փառք ու պատիւ Աստուծոյ, որ մեզի անծանօթ պատճառներով, ուզած է որ չարութիւնն ու յիմարութիւնը ըլլան աշխարհը վարողները:

Բաւական յաճախակի կը մտածէի նաեւ սիրելի Լէյլայիս ու ամենասիրելի Քէրիմիս վրայ: Այդ պահերուն, կը զգայի որ աչքերս արցունքներով կը լեցունէին, բայց երկար չէր տեւեր աս: Կը դառնայի նորէն պարտապաններուս, պարտատէրերուս, որոնադիրի արհեստիս, գինեւաններուս, ընկերներուս, Մօլլա-Աղա-Թեհրանի փելիսփայտութեան, և բոլորովին անձնատուր կ'ըլլայի այն գերագոյն կամքին որ ամէն բան իր անտէրութիւններուն համեմատ կարգադրած է:

Ճարի մը ամբողջ, ամէն բան այս կերպ, այսինքն

չատ լաւ շարունակեց: Հին զինուոր մըն եմ ես ու կրնամ ըսել թէ այսչափ լաւ դասաւորուած բան տեսնուած չէ բնաւ: Իրիկուն մը, երեք օր բացակայ մնալէ յետոյ, երբ ժամը տասին աստիճանները պահակատուն դարձայ, ապշեցայ մնացի երբ ընկերներս բոլորը մէկ, նոյն իսկ նայիպն ալ, հոն հաւաքուած տեսայ: Կլոր չըջանակ մը կազմեր նստեր էին. կապոյտ լապտեր մը գրեթէ կը լուսաւորէր զիրենք և բոլորին ալ աչքերը արցունքներով ողողուեր էին: Բայց ամենէն ուժով լացողը, նոյն ինքն նայիպն էր:

— Բարեւ զայ վրանիդ, ձերդ Վսեմութիւն, ըսի ինչ կայ:

— Դժբախտութիւնը փլաւ մեր զօրագունդին վրայ, պտտասխանեց սպան հեծեծելով: Օգոստոսփառ կառավարութիւնը որոշած է բնաջինջ ընել թիւրքմէն աղզը և հրաժան ունինք վաղը ճամբայ ելլելու դէպի Մէշէտ:

Այս լուրին վրայ, զգացի որ սիրտս կը սեղմուի, և ըրի ինչ որ միւսները կ'ընէին. նստայ ու սկսայ լալ:

Ինչպէս ամէնքդ ալ գիտէք, սարսափելի մարդիկներ են թիւրքմէնները: Տեւական արշաւանքներ, զորք քեաբաօ կ'անուանեն, կը կատարեն Լաւապաշտպան իրանի իրենց սահմանակից գաւառներուն վրայ, և հարիւրներով կը յափշտակեն կը տանին տեղացի գիւղացիները, ու կը ծախեն ինժնայի և Պուխարայի իւզպէքներուն: Բնական է որ օգոստոսփառ կառավարութիւնը լաւ կ'ընէ այդ աւազակներուն մինչեւ յետին ճետը բնաջինջել ուղեւոր: Բայց վերջին ծայր չարասիրութիւն չէ՞ միթէ, երբ ճիշտ մեր զօրագունդը կ'ընտրէ այդ գործին: Ատոր համար է որ գիշերուան մէկ մասը լալով ու հեծեծելով անցուցինք, բայց, երբ տեսանք որ այս յուսահատութիւնը

բանի մը չէր ծառայեր, վերջ ի վերջոյ խնդալ սկըսանք, և արշալոյսին, երբ Տամկանի զօրագունդին մարդիկը եկան մեր տեղը բռնելու, սքանչելի տրամադրութեան մէջ էինք արդէն: Հրացանները ափնք, և թաղին մեր բարեկամներուն ու ծանօթներուն հետ մնաւ բարովի ողջագութեամբ մերով ժամ մը անցունելէ յետոյ, դուրս ելանք քաղաքէն և գացինք միացանք զօրագունդին մնացած մասին, որ պատեւրագմական կարգով շարուած էր Տօւլէթի դրան առջեւ: Հոն իմացանք որ նոյն ինքն Արքան պիտի գար աչքէ անցունելու մեզ: Չորս զօրագունդ էինք, և ամէն մէկերնիս պէտք էր հազարական հոգի պարունակէինք, բայց իրականին մէջ հազիւ երեք չորսհարիւր հոգի կը հաշուէր իւրաքանչիւրը: Նախ մեր զօրագունդը կար որ իմամէյի երկրորդ զօրագունդն էր, Սպահանէն զօրագունդ մը, ուրիշ մը Կումէն, և Արտէպիլի առաջինը. ասկէ զատ կային երկու դասակ թնդանօթածիզ և մօտ հազարի մը չափ ալ Սիլսուփուր, Քաքէվէնտ և Ալավէնտ ցեղերու պատկանող հեծեալներ:

Տեսաւրանը հրաշալի էր իսկապէս: Միւս գունդերու ձերմակ և կապոյտ հագուստներուն քով մեր կարմիր ու ձերմակ համազգեստները չքեղ պատկեր մը կը կազմէին. սպաներնիս ոսկի երիզներով նեղ տաբատներ ու նարնջագոյն, երկնակապոյտ կամ վարդագոյն խուլիճէներ հագած էին: Յետոյ իրարու հետեւ եկան նաև միրքէնձը, զօրաբամնի հրամանատարը, իր հետեւորդներով, էմիր Թումանը, որ երկու անգամ աւելի զինուորի հրամանատար է, հեծեալներու խոշոր գումարտակով մը, Սիրէհ Սալարը, ալ աւելի մարդոցով չըջապատուած, և էն վերջը նոյն ինքն Արքաներու Արքան, նախարարները, կայսրութեան բոլոր սիւսները, ու ծառաներու խումբեր: Հրաշալի էր: Թմբուկները կը գոռային զարհուրելի աղմուկով. եւ

րոպական երաժշտութիւնը չափով կը նուագէր, մինչ նուագածունները, իրենց տարօրինակ գործիքները ձեռքերնին, կեցած տեղերնին կ'օրօրային, ամբողջութիւնը չի խանգարելու համար, ուղտերու վրայ բեռացուած թնդանօթներու սրինգներն ու ձգաթմբուկները կը սուլէին ու կը թնդային: Մեզ ամէն կողմէ չըջապատող էրիկմարդոց, կանանց ու տղոց ամբոխք գինովցած էր ուրախութենէ, և մենք ալ, հպարտօրէն, ընդհանուր ուրախութեան մասնակից էինք:

Յանկարծ, Արքային մեծամեծներու հետ միասին բարձրաւանդակի մը վերեւ կենալուն վրայ, հրաման տրուեցաւ թամաշայի սպաներուն մէկ ու միւս կողմէն վազելու: Բաւական հետաքրքրական բան է որ եւրոպացիները, որոնց լեզուներն ալ իրենց միտքին չափ այլանդակ են, այս բոլոր մենէ փոխ առնելու խելքը ունեցած են, բառ մը որ լիովին կ'արտայայտէ տեսարանը: Միայն թէ, բոլոր արտասանելու իրենց անկարողութեանը համար, այս յիմարները «սպայա-կոյտ» կ'ըսեն անոր: «Թամաշա», ինչպէս ծանօթ է ամէնուն, ան է ինչ որ կը ծառայէ աղուոր տեսարան մը կազմելու, և միակ օգտակար բանն է աս զոր երջեք նշմարած ըլլամ եւրոպական ուղմածելին մէջ: Բայց խոստովանելու է որ հիւսնալի՜ է: Ամենասիրտէ՛ք երիտասարդներ, լաւագոյն կերպով հագուած, գեղեցիկ ձիեր հեծած, քառամրակ կը վազեն ամէն կողմ, կ'երթան. կուզան, կը դառնան. յափշտակիչ տեսարան է. թոյլ չի տրուիր որ դանդաղ երթան, որովհետեւի հաճոյքը կը խանգարի. շատ սիրուն գիւտ է, գովեալի ըլլայ Աստուած:

Երբ Արքան ատեն մը զըօսնեցաւ այս թամաշան ղիտելով, ուղեցին իրեն ցոյց տալ թէ ինչպէս պիտի վարուէին թիւրքմէններուն հետ. ստոր համար ական, մը պատրաստուած էր զոր պայթեցուցին: Մինակ, ր

ժամանակ չի ձգեցին որ շուրջի զինուորներուն ետ քաշուելու հրամանը տրուի, որով երեք չորս հոգի մը սպաննուեցան: Այս ղէպէն դուրս, ամէն բան շատ կարգին գնաց ու շատ զուարճացանք: Յետոյ, երեք օդապարիկ թռցուցին, ինչ որ ուժեղ ծափահարութիւններ խլեց ամէնէն, և վերջապէս հետեւակ, հեծեալ ու թնդանօթածիգ անցանք Արքային առջեւէն, և իրիկունը, հրաման ստացանք անմիջապէս ճամբաւ ելլելու, ինչ որ կատարեցինք երկու օր յետոյ:

Աղուոր անցաւ մեր ճամբորդութեան առաջին շաբաթը, զօրագունդը կը յառաջանար լեռներուն ստորոտները քերելով, հիւսիս—արեւելեան ուղղութեամբ: Հրամատարնիս, հազարապետնիս, համարակալը, գընդապետներուն մեծ մասը, երկու ամիս քալելէ յետոյ միայն, Մէշէտի մէջ կամ ուրիշ տեղ մը պիտի գըրաւէինք: Մենք ամէնքս ալ պարզ զինուորներ էինք, երեք չորս սուլթաններով, նայիպներով ու վէքիլներով: Քաջբար կը քալէինք: Ամէն օր, աստուան ժամը երկուքին ատենները, ճամբայ կ'ելլէինք, կը քալէինք մինչեւ կէս օր, մինչեւ որ ջուր գտնուող ու է տեղ մը հասնէինք, ու կը տեղաւորուէինք հոն: Պզտիկ խումբերով կը յառաջանայինք, ուղողը կը միանար ուղածին, քեյմը ինչպէս որ ուզէր: Երբ մէկը ողգնէր, կը կենար ճամբան, կը քնանար ուղածին չափ, յետոյ կը հասնէր գունդին: Միասին ունէինք շերտ երկար շարք մը, ինչպէս զօրագունդերուն ստորութիւնն է, որոնց բեռացուցած էինք մեր բեռները, ունեցողին պաշարը և մեր հրացաններն ու փամփշտոցները, որովհետեւ կը հասկնաք հարկաւ թէ ոչ մէկը զայնչափ ապուշ է որ ինք իր կոնակը առնէ իր ղէնքերը. օգուտը ինչ պիտի ըլլայ: Քանի մը սպաներ, մինչեւ տաս տասներկու էշ ունէին. բայց մեր գունդէն երկու զինուոր քսան հատ ունէին զորս թէհրա-

նէն գնեք էին մեկնելու պահուն. ես ալ ընկերացած էի իրենց, որովհետեւ հասկցեք էի որ լաւ գաղափար մըն էր ատ:

Մեր այս քսան էջերուն բեռնուցած էինք բրինձ ու կարագ, ու երբ մէնգիլ մը հասնէինք, այսինքն կայան մը, վար կ'առնէինք բրինձի, կարագի ամանները, նոյն իսկ թէնպէքի, ու բաւական բարձր գիւներով կը նախէինք: Բայց հակառակ բարձր գիւներ. նուա, կը գնէին նորէն, և մեր ձեռնարկը խիստ շահաւետ եղած էր, որովհետեւ ստիպուած էին անպատշաճ մեզի գիւնելու, և եթէ մենք չըլլայինք, առաջին օրերէն իսկ անսուղուլթեան մէջ պիտի իյնային:

Ամէնքն ալ գիտեն թէ իրանի ընդարձակ հովիտներուն մէջ, մանաւանդ ճիշտ անոնց մէջ ուրիշ ճամբաները կ'անցնին, շատ քիչ գիւղեր կան. այն չափ յիմար չեն գիւղացիները որ երթան ճիշդ գիւղերուն անցած ճամբաներուն վրայ գիւղ չիտնեն: Այլ դուլ դադար չպիտի տեսնէին, և չուտով անօթութենէ պիտի մեռնէին. ու դեռ չեմ հաշուեր բոլոր միւս անպատեհութիւնները որ գլուխներ չպիտի պակսէր: Ասոր համար է որ կարելի եղածին չափ հեռու կը մնան ճամբաներէ, որպէս զի գիւղին չըլլայ մինչեւ իրենց հասնելը: Բայց գիւղուորներն ալ ձախաւ են չգիտնաք. երբ մէնգիլ մը հասնէինք, նոյն տեղի ծանօթները տեղեկութիւններ կուտային մեզի. է՛քիչ յոգնածները փնտռուէին կ'ըլլային, և շատ անգամ տակաւին երեք չորս մզոն տեղ քալել պէտք էր ըլլար, յետոյ նոյնչափ ալ վերադառնալու համար Բայց պաշարնիս աւելցնելու յոյսը յոգնութիւննի մոռցնել կուտար մեզ: Անհրաժեշտ էր յանկարծ մտնել գիւղը և ատիկա միշտ գիւղին չէր: Այնչափ խորամանկ են այդ գիւղացիները, այդ անիծեալ չուներ որ, տեսա՞ն մի մեզ հեռուէն, ամէնքը միասին, էրիկ

արդ, կին, տղայ փախչող փախչողի կ'ըլլային, ու ցածնուն մինչեւ վերջին մասնիկը միասին տանելով. ունին չորս մերկ պատերը միայն կը գտնէինք առանց անելու բանի մը, և ձեռնունայն կը դառնայինք քառատիկ յոգնած, և ամէն բանի վրայ ընկերներնու չար ատակներուն նշաւակ: Բայց երբ բաղդերնիս կը բանէր, և ձեռք կ'անցունէինք գիւղացիները, ա՛հ, յանուն Աստուծոյ կ'ապահովցնեմ ձեզ որ գաւազանը կատաղօրէն կը ործէր, խուլերու պէս կ'իջեցնէինք ու կը վերադառնայինք ցորենով, բրինձով, ոչխարներով ու հաւերով տնաւոր: Բայց միշտ այսպէս չէր ըլլար. կը պատահէր որ անգութ ու դժնէ մարդոց ալ հանդիպէինք, ունք, մեզմէ աւելի բաղմաթիւ, հրացաններով կ'ընդունէին մեզ. այդ պարագաներուն կծիկը կը գնէինք իսն, չա՛տ երջանիկ եթէ աւելի գէշ չի վերջանար նորէր: Ասանկ պարագաներու, ո՛վ ուժեղ սրունքներնի, խեղճ արարած է չիտակը:

Անարդար պիտի ըլլար չի խոստանա՞նք թէ օգոստոսի ամիս կառավարութիւնը ծանուցած է, թէ ամիսը պատերազմի ընթացքին սքանչելիօրէն պիտի կեկրուէինք: Բայց ոչ մէկը ատոր հաւատացած էր: Ասոնք անկ բաներ են որ օգոստոսի ամիս կառավարութիւննէ միշտ կը խոստանան, բայց երբեք չեն կարող գործընթացը: Ընդհանուր հրամանատարը երբեք մտքէն անցունէր զինուորին աղէկ կերցնելով վատնել իր դրամը: Դոր կրնայ գրպանը պահել: Ծճմարտութիւնը այն բոլոր երկու չարաթ յետոյ, ալ ծախելու բրինձ չունենալով զոցեցինք խանութնիս, երկու ընկերներս ու ես. իրելի չէր ամբողջ զօրագունդին մէջ խեղճուկրակ կու հաց գտնել, ու սկսանք էջերը ուտել: Խորասանի գիւղացիներէն վայրագ մարդ չեմ տեսած. ամբացած զերու մէջ կը բնակին, ու երբ խեղճ գիւղուոր մը անայ, գուռներնին կը փակեն, պատերնուն վրայ

կը բարձրանան և եթէ զգուշութիւնը ձեռք չառնես ա-
ճապարանօք հեռանալու, գնդակներու տարափ մը կ'ըն-
դունիս որ երբեք պարապը չերթար: Իցի՛ւ թէ այս
սոսկալի մարդասպաններու հայրերն ու պապերը յա-
ւիտեան այրէին զհիններն ամէնէն խորունկ տեղը և եր-
բեք մխիթարութիւն չի գտնէին: Ինչալլահ, ինչալլահ,
ինչալլահ:

Սկսանք ուրեմն էջերը, այդ խեղճերը, ուտել, ու-
րոնցմէ, մոռցայ ըսելու, շատ չէր մնացած արդէն: Ու-
տելիք բան չի գտնելով, սկսեր էին կամաց կամաց
սատկիլ իրարու ետեւէ և անոնց դիակները կը ցուցու-
նէին մեր անցած ճամբան: Այն քանի մը հատը զօր
անհուն գծուարութիւններով կը պահէինք, շատ գէշ
կը կերակրուէին. ամէն անգամ կայան մը հասնելունս,
երթալ հեռունները լեռներուն մէջ անոնց համար խոտ
հաւաքելու յոգնութիւնն ալ ունէինք: Արդէն յողնու-
թենէն հատեր լինցեր էին: Գիտեմ որ կանուխէն
սկսեր էինք գիրենք թեթեւցնել մեր հրացաններէն ու
փամփշտակալներէն, զորս անապատին մէջ հանդիպած
տեղերնիս կը նետէինք, բայց կըցածնուս չափ երկար
ատեն աշխատած էինք անոնց կրել տալ մեր բեռները:
Ի վերջոյ սակայն ստիպուեցանք մե'ր կոնակը առնել
ինչ որ ամէնէն թանկագինը սեպեցինք մեր ունեցած-
ներուն: Բայց էն սարսափելին, ջուրի չգոյութիւնն էր:
Օրուան կէսէն աւելին կ'անցունէինք քիչ մը ջուր գըտ-
նելու համար հողին մէջ ծակեր բանալու: Ամէնէն
բախտաւոր պարագաներուն, կը յաջողէինք ազոտոտ
ցելա մը երեւան հանել զոր մեր լաթերէն անցունելով
կըցածնուս չափ կը յստակէինք: Վերջի վերջոյ ու-
տելիք խոտ մինակ, քիչ մը խոտ գտանք: Մեր ընկեր-
ներէն շատերը էջերուն պէս ըրին, մեռան: Բոլոր ատոնք
սակայն արդելք չէին ըլլար որ չերգէինք. որովհետեւ
եթէ պէտք ըլլար կեանքին անխուսափելի չարիք-

ներուն համար յուսահատիլ, աւելի աղէկ էր աշխարհ
չի գալ, և, յետոյ, համբերութիւնով ամէն բան կարգի
կը մտնէ: Ապացոյցը ան է որ զօրագունդին մնացեալ
մասը հասա'ւ Մէշէտ:

Շիտակը ըսելով, երբ Սուրբ քաղաքը մտանք,
աղուոր երեւոյթ չունէինք բնաւ: Համարակալը քանի
մը գնդապետի ու տեսակ տեսակ մսեղէններ ծախող վա-
ճառականներու հետ ընդառաջ եկեր էր մեզի: Բաւա-
կան սուղ վճարեցինք ինչ որ գնեցինք. այնչափ անօ-
թի էինք որ չի կրցանք երկար սակարկութիւններ ը-
նել: Մարդ չի կրնար գիտնալ, երբ ասանկ բաներ չէ
անցած գլխէն, չի կրնար գիտնալ, թէ ինչ ըսել է,
երկու աչքերսով գիտել ոչխարի խաչած գլուխ մը զօր
փեղի կ'ել զէնէն: Հոտ մեր ըրած պատուական ճաշը
ուրախութիւնը վերադարձուց մեր սրտերուն մէջ: Հա-
մարակալը շանորդիներ պոռաց երեսնուս ճամբան հը-
ռացանները կորսնցուցած ըլլալնուս համար, բայց քա-
ւական թիւով ուրիշներ բաժնեց մեզ, զանոնք այս պարա-
գային համար Խոսրովայի զօրագունդէն փոխ առնելով, և
երբ ամէնուս մտանակցութեամբը պզտիկ նուէր մը մա-
տուցինք իրեն, ներշնչակութիւնը տիրեց նորէն մեր
ու անոր միջեւ: Որոշուեցաւ որ մեր ընթացքին մասին
նպաստաւոր տեղեկագիր մը տայ գնդապետին, որուն
համար ալ պատրաստեցինք ուրիշ նուէր մը, որ մեզի
տառը թուման արժեց: Այս կարգադրութիւնները ընելէ
յետոյ, հետեւեալ օրուան համար որոշեցինք քաղաք
մեր մուտքը:

Որոշուած ժամուն, նախապէս հասած զօրագուն-
դերու թմրկահարները եկան չարուեցան առջեւնիս:
Անհրաժեշտ էին ատոնք, որովհետեւ հրացաններուն հետ
մեր թմրուկներն ալ նետեր էինք: Մեծ խումբ մը
սպաներ, հեծած բոլոր այն ձիերուն վրայ զորս կա-
րելի եղած էր գտնել, եկան կեցան թմրկահարներուն

եռեւեւ սկսանք յառաջանալ կարելի եղածին չափ կանոնաւոր կարգով։ Երկու երեք հարիւր մը ըլլալու էինք քաղաքացիները բաւական անտարբերութեամբ դիմաւորեցին մեզ, որովհետեւ ամիսէ մը ի վեր այս տեսակ տեսարաններ կը հրամցուէր իրենց, ու մեծ հրապոյց մը չէր մնացած ալ։ Տեղ մը ցուցուցին վրանները լարելու։ Բայց որովհետեւ հողը ճահճոտ էր, ամէնքս ալ հոս ու հոն ցրուեցանք, քաղաքին մէջ ապաստանարան մը եկինք զիրեքը հոգալու համար պէտք եղածը գտնելու յոյսով։

Իմ մասիս, ես անմիջապէս քայլերս ուղղեցի դէպի Սուրբ Իմամներու մզկիթը։ Աղօթելու պէտքը զիս կը քաշէր հոն, բայց նաեւ այն յոյսը թէ թերեւս կրնայի հոն պնակ մը ապուր ձեռք անցունել, ինչպէս միշտ թիւն է թշուառներուն բաժնիւ, և, կարծեւ, է, իրաւունք ունէի զիս ալ թշուառներու մէջ դասելու։ Տիեզերքն ամբողջ չի ճանչնար ոչինչ աւելի գեղեցիկ քան Մէշէտի պատկառելի մզկիթը։ Իր ընդարձակ կամարը, մեծաշուք ու պերճ իր դուռը, իր ամէն կողմերէն վեր բարձրացող գմբեթիկները, որոնք ամէնքն ալ, վերէն վար, կապոյտ, դեղին ու սև կիտուածանկար աղիւսներով ծածկուած են, և իր չքեղ բակը ապստոսներու յատկացուած իր ընդարձակ աւազանով, ամբողջ այս տեսարանը մարդս սքանչացումէն կը վերացնէ։ Ատուրնէ մինչեւ իրիկուն, իրանէն, Թուրքաստանէն, Հնդկաստանի խորերէն և Ռումի հեռաւոր երկիրներէն եկող ուխտաւորներու բազմութիւններ իմամ Բիզայի (թող փառաւորուի իր անունը) կը բերեն ծնրադրութիւններու, աղօթքներու, նուէրներու և ողորմութիւններու իրենց անդադրում հարկը։ Նուիրական միջոցը աղմկոտ բաղմութեամբ մը լեցուն է միշտ. աղքատներու ամբողջ խումբեր կուգան կը ստանան հոնկէ մօլլաներու ամէն օր իրենց համար պատրաստած կերակուր։ Բը։ Այս պատճառով է որ այս աղքատները ուրախութեամբ

յանձն կ'առնեն մեռնիլ մզկիթին առանձնաշնորհներուն համար։ Բազմութեան մէջէն, յարգանքով ու յուզմունքով կը յառաջանայի, ու երբ կամաց մը դանապաններէն մէկուն, որուն գլուխը ընդարձակ ու գիտնականներու վայել ճերտակ փաթթոցով մը ծածկուած էր, կը հարցնէի թէ ուր դիմելու էի ապուրէն բաժինս ստանալու համար, այս արժանապատիւ ու յարգամեծար փաթթոցաւորը, կամ աւելի ճիշտը այդ փաթթոցը կրող գլուխը դարմացկոտ, յետոյ ուրախ դէմք մը ցոյց տուաւ ինծի, և լայնատարած սև մօրուքի մը մէջտեղը բացուող լայն բերան մը, մինչ երկնապակիէ երկու աչքեր ուրախութենէ կը փայլէին, սկսաւ գոհունակութեան աղաղակներ արձակել։

— Օրհնեա՛լ ըլլան սուրբ Իմամները։ Դո՛ւն ես, դո՛ւն, Պապա - Աղա։

— Նոյն ինքն, պատասխանեցի չեչտակի նայելով խօսակցիս երեսին, և վայրկեան մը վարանելէ յետոյ, կատարելապէս յիշելով զինքը։

— Վալլահ, Պիլլահ, Թալլահ, պոռացի, դո՛ւն ես, հօրեղբորդի Սիւլէյման։

— Նոյն ինքն, բարեկա՛մս, աղղակա՛նս, աչքե՛րուս լո՛յսը։ Ի՞նչ եղաւ մեր Լէյլան։

— Աւա՛ղ, պատասխանեցի, մեռա՛ւ։

— Օ՛հ, Աստուած իմ, ի՞նչ դժբախտութիւն։

— Մեռա՛ւ, շարունակեցի վշտահար դէմքով, հոս կ'ըլլայի՞ եթէ մեռած չ'ըլլար։ Խմամայի երկրորդ գօրադունդին մէջ գնդապետ եմ և քեզ տեսնելուս շատ երջանիկ։

Սիւլէյմանին այսպէս Լէյլան մեռաւ ըսել միտք ըրի, որովհետեւ չէի սիրեր անոր վրայ հետը խօսիլ և կարելի եղածին չափ շուտով խօսակցութեան ուրիշ նիւթի մը անցնիլ կ'ուզէի, բայց անտեղումնքը չկաւ։

— Գթա՛ծ Աստուած, գոչեց, մեռա՛ւ. Լէյլան մե-

ռաւ: Ու դուն ալ թող տուիր որ մեռնի, թշուառական: Չէի՞ր գիտեր թէ միակ ան կը սիրեմ աշխարհի վրայ և ինքն ալ զիս մինակ սիրած է:

— Օհ, գոչեցի բարկութեամբ, քեզ մինակ, քեզ մինակ, քիչ մը յանդուգն բան է ըսածդ: Եթէ այդպէս էր, ինչո՞ւ չամուսնացար հետը:

— Որովհետեւ տասնոց մը անգամ չունէի, ոչինչ: Բայց ամուսնացած օրդ իսկ երդում ըրաւ ինձի, իրեն տուն մը տալու չափ հարստութիւն ունեցածիս պէս ձգել քեզ ու գալ զիս գտնելու: Սոքո համար էր որ մեկնեցայ գիւղէն, հոս եկայ, մզկիթին դռնապանը եղայ, և հիմակուան վիճակս պիտի իմացնէի իրեն, երբ ահաւասիկ այս անապատիկ հարուածը կ'իջեցնես գլխուս:

Այս խօսքերուն վրայ սկսաւ լալ ու պոռալ, գլուխը օրօրելով: Երեսին բուռնցքի փառաւոր հարուած մը իջեցնելու փափաք մը կը զգայի, այնչափ դժգոհ էի ինձի յայտնած գաղտնիքէն: Բարեբախտաբար ատենին յիշեցի թէ հիմա ատիկա շատ աւելի Քէրիմին գործն է՝ քան թէ իմ, և բաւականացայ պոռալով:

— Խեղճ Լէյլա: Մեզ երկուքս ալ շատ սիրեց: Ախ, ինչ դժբախտութիւն որ մեռաւ:

Այս խօսքերուն վրայ, Սիւլէյման թեւերուն մէջ ինկաւ ու՝

— Բարեկամս, ըսաւ, հօրեղբորդդիս, աշխարհի վրայ ալ մխիթարութիւն չմնաց մեզի, քեզի ալ, ինձի ալ: Եկուր տունս, հիւրս եղիր, և որչափ ատեն որ Մէշէտ մնաս, ունեցածս քովիդ թող ըլլայ:

Սիրելի Սիւլէյմանին, զոր սիրտիս խորէն միշտ սիրած էի, սիրտին բարութեան այս ապացոյցին վրայ խորապէս զգածուեցայ, և զինքը այս աստիճան վերտաղին վիճակի մէջ տեսնելով, ամենաանկեղծ սիրտով ցաւակցեցայ իրեն և արցունքներս իրեններուն խառնելով, ես ալ լալ սկսայ: Անցանք ընդարձակ բակէն,

ուր ճամբան զիս կը ներկայացնէր բոլոր մեր հանդիպած մօլլաներուն:

— Սհաւասիկ, կ'ըսէր, հօրեղբորդդիս՝ Ազա-Խան, Խամսայի զօրագունդին համարակալը, հին ժամանակներու հերոս մը, որու ո՛չ Րուսթէմ, ո՛չ Աֆրասիապ կը հաւասարին: Եթէ հաճիք գալ գաւաթ մը թէյ խմել մեզի հետ, վերջին ծայր պատուած պիտի ըլլաք խեղճուկ տնակս:

Երկու չաբաթ մնացի Մօլլա-Սիւլէյմանի տունը: Հեշտագին օրերու վայրկեան մը, շատ կարճ վայրկեան մը եղան այդ օրերը: Այդ օրերուն կը հաւաքէին զօրագունդերու բեկորները, որոնց մեծագոյն մասը մերինէն լաւագոյն վիճակ մը չունէին բնաւ, և շատ հասկնալի էր այդ բանը, այդ երկար ճամբորդութենէն յետոյ: Մեզի, կամ աւելի ճիշտը մենէ մէկ քանիին կօշիկներ բաշխեցին, հրացաններ, կամ հրացանի նմանող գործիքներ մը տուին ձեռքերնիս: Ետքը պիտի խօսիմ ատոնց մասին: Երբ գրեթէ աւարտեցինք պատրաստութիւննիս, առտու մըն ալ իմացանք որ մեկնումի հրամանը եկած է և զօրագունդը ճամբայ պիտի ելլէ զէպի Մէրվ: Շատ գոհ չմնացի չիտակը: Այս անգամ, ասիկա կը նշանակէր ուղղակի երթալ Թիւրքմէններու հորդաններուն մէջ, և Սատուած միայն գիտէ թէ ինչե՞ր կ'ընային պատահիլ հոն: Շատ փութը գիշեր մը անցուցի Մօլլա Սիւլէյմանի հետ. պատուական մարդը շատ ձիգ թափեց զիս մխիթարելու համար, և շատ մը գաւաթ թէյ լեցուց առատ շաքարով, քիչ մըն ալ օղի խմեցինք: Նորէն Լէյլային մասին խօսեցանք և թերեւս տասներորդ անգամը ըլլալով ինձի պատմել տուաւ խեղճ աղջկան մահուան մանրամասնութիւնները: Մէկ երկու անգամ միտքէս անցուցի սուտը երեւան հանել, բայց քանի որ զէպքերը այդ կերպով պատմեր էի անգամ

մը, ինծի աւելի բնական եկաւ նոյն ձեւով ալ շարունակել, և խեղճ մարդը նոր վարանումներու մէջ չնետելը: Խեղճ բարեկամս: Այնչափ բարի գտնուել էր ինծի հանդէպ որ մեղամաղձիկ հաճոյք մը զգացի իմ այս տրամադրութեանս մէջ, նոր մանրամասնութիւններ վերյուշելով նախորդ պատմածներուս վրայ որոնց այս անգամ, խառնեցի նախապէս ուշադրութեան վերիպած յիշողութիւններ, որոնցմէ յայտնի կ'ըլլար թէ խեղճ աղջիկը, զոր երկուքս միասին կ'ողբայինք, վերջին շունչը տալէ առաջ մեծ գորովանքով յիշած էր զինքը: Չեմ կարող կատարելապէս վստահացնել ձեզ թէ բոլոր պատմածներս սուտ ու փուտ բաներ էին, որովհետեւ ես իմ վրաս և ուրիշներուն ալ վրայ խանդավառելու այնքան պահանջ ունէի որ տխուր և յուզիչ նախադասութիւնները ինքնին կ'ելլէին բերանէս և հաւատացէք, կրնամ վստահացնել ձեզ թէ ուղղակի սիրտէս բխելով կը խօսէի այդ բաները: Սիւլէյմանն ու ես նորէն մեր արցունքները իրար խառնեցինք և երբ առտուան դէմ բաժնուեցայ իրմէն, սիրտիս է՛ն խորունկէն երդուընցայ թէ զինքը բնաւ երբեք չպիտի մոռնայի ալ, և կը տեսնէք թէ խօսքս կը բռնեմ: Ան ալ իր կողմէն ճշմարիտ սիրով մը ողջագութեան զիս: Գացի հասայ ընկերներուս, ու զօրագունը ճամբայ ելաւ, ես ալ միասին, կարգերուն մէջ, վէքիլիս քովէն:

Խիստ շատուոր էինք: Հեծեալներու անցնիլը տեսայ. հարաւի և արեւմուտքի ցեղերուն կը պատկանէին: Բաւական աղուոր, մենէ շատ աղէկ երևոյթ ունէին, բայց իրենց գէշ կերակրուած ձիերը մեծ բան մը չէին արժէր: Հրամանատարները Մէշէտ մնացած էին: Գ'երեւայ թէ բացարձակապէս անհրաժեշտ է որ այդպէս ըլլայ, որովհետեւ հեռուէն աւելի լաւ կարելի է կառավարել քան մօտէն: Զօրապետներն ալ հետեւած

էին հրամանատարներուն, անշուշտ միեւնոյն պատճառներով: Մէկ խօսքով, գնդապետի աստիճանէն վեր քիչ սպայ ունէինք միասին, և շատ աղէկ էր այսպէս, որովհետեւ սպաները ոչ թէ կոռուելու, այլ զինուորին առձիկը ուտելու համար միայն ստեղծուած են: Գրեթէ բոլոր պետերը թափառական ձիաւորներն էին. ասոնք մեզի հետ կուգային. բայց զիտէք թէ այս տեսակի մարդիկը խիստ քիչ զարգացած կ'ըլլան, կոպիտ, ու կոիւէն ուրիշ բան չեն մտածեր: Թնդանօթները առջեւէն զրկած էին:

Երեք օրէ ի վեր կը քալէինք, տեղատարափ անձրեւ կուգար և սաստիկ ցուրտ մը կար: Սկսած գետնի մը վրայէն խիստ դժուարութեամբ կը քալէինք, և անոնք որ չէին սահներ, երբեմն մինչեւ կէս ոտքերնին ցեխին մէջ կը մխուէին. ամէն վայրկեան առջեւնիս աղմուտ ջուրերով լեցուն լայն բացուածքներ կ'ելլէին, ուրիշ անցնիլ պէտք էր, և զիւրին գործ չէր աս: Արդէն կորանցուցեր էի կօշիկներս, և բոլոր ընկերներուս պէս այնչափ ինկեր ելեր էի մօրատներու մէջ, այնչափ անգամ մինչեւ գօտիս ջուրերու մէջ մտեր ու չորս ձեռքով ցից դարափներէ վեր մագլցեր էի, որ ցեխով ծածկուած էր վրաս գլուխս, ու այնչափ թրջեր էի որ կը գողգողէր պաղէն: Նախորդ իրիկուընէ ի վեր բան ալ կերած չէի: Յանկարծ, թնդանօթը գոռաց. միաժամանակ բոլոր ջոկատները միասին կանգ առին:

Իմացանք թնդանօթը, շատ մը համազարկեր ալ խեցինք, ու նորէն յանկարծ, ալ ոչինչ: Վայրկեան մը լուռութիւն տիրեց. ու մէկէնմէկ թնդանօթաձիգներու հումը մը ինկաւ մեր մէջտեղը, ձիերնին ստրակելով խելայեղօրէն և վրանիս նետուելով: Քանի մը հոգի, անոնք որ ատենին մէկ կողմ չի կրցան քաշուիլ, կտոր կտոր եղան: Ոստոստելով, ցատկոտելով, ելլելով իշնալով, թնդանօթներէն մէկ քանին ցեխին մէջ

թաղութեան, մէկ քանին ինկան ջուրին մէջ. թը
զանօթածիգները կտրեցին ձիերուն կապերը և քառ
ամբակ փախան, հովերուն պէս արագ: Շէնկոց մը
յորձանք մը, իրար խառնուել մը, փայլակ մը. հա
կընալու ժամանակ չունեցանք, և գրեթէ անմիջապէս
առաջին գիծին վրայ գտնուողները ձիաւորներու ամ
մը տեսան որ արագօրէն գէպի մեր կողմը կը յառ
ջանար: Ընդհանուր աղաղակ մը բարձրացաւ.

— Թիւրքմէնները, Թիւրքմէնները, կրակ:

Բացարձակապէս ոչինչ զանազանցի, տեսայ քան
մը հոգիներ որոնք փոխանակ զէնքերնին ուղղելու
թնդանօթածիգներուն հետէն նետուեցան. ես ալ նոյն
բանը ընելու վրայ էի, երբ վէքիլը թեւէս թոն
կեցուց ու ականջս ի վար գոչեց ընդհանուր աղմուկի
մէջ.

— Բռնէ ինքզինքդ, Աղա-Պէյ, այսօրուան փախ
չողները կորսուածէն սեպէ:

Իրաւունք ունէր, բացարձակապէս իրաւունք
պատուական վէքիլը, և աչքերս անմիջապէս վկայե
ցին ատոր: Տեսայ, ինչպէս ձեզ կը տեսնեմ հիմա
ձիաւորներու այս խումբը, կարծես կախարդուած ըլ
լար, հազարաւոր պղտիկ գունդերու բաժնուեցաւ
որոնք գաշտին մէջ ամէն ուղղութեամբ վազելով և
տեղւոյն լաւատեղեակ մարդոց ճարպիկութիւնով
բոլոր արգելքներէն խուսափելով, փախստականներու
ճամբաները կը կտրէին, կը չըջապատէին և հարուա
հարուածի իջեցնելով, կ'առնէին զէնքերնին ձեռքերէն
և հարիւրաւոր գերի կը բռնէին:

— Կը տեսնէ՞ք, տղաքս, կը տեսնէ՞ք, պոռա
նորէն վէքիլը, այս բախտը կը սպասէ ձեզի ալ, մեզ
ալ, եթէ չի կրնանք միասին մնալ. օ՛հ, քաջութիւն
ամուր կեցէք, կրակ:

Գրեթէ յիսուն հոգի մը կայինք: Աչքերնուս ատ

կը պարզուած զարհուրելի տեսարանը տեղակալին
արխոյսներուն անանկ ուժ մը տուաւ, որ երբ այս
անիծեալ աւարառուներէն խոշոր մաս մը գէպի մեր
կողմը յառաջացաւ, մեր խումբը արագօրէն կձկուե
աւ, և կրակ ըրինք ի՛րապէս, լեցուցինք, նորէն
բակեցինք, երրորդ անգամ մըն ալ, չորրորդ անգամ
մըն ալ: Սուրբ Իմամներուն անուշով, տեսանք այս
հերետիկոսներուն, այս անիծեալ չուներուն, Ա
ղուպէքիւրի, Օմարի և Օսմանի այս կուսակիցներուն
մէկ քանին գետին գլորելը. իցիւ յաւիտեան գե
նին մէջ տոչորին այս հրէշները: Տեսանք անոնց
խալը, կ'ըսեմ, և այդ տեսարանը անանկ ոգեւորու
թիւն մը տուաւ մեզ որ, վէքիլի հրամանատարու
թեան տակ և առանց իրարմէ բաժնուելու, մէկ շար
խումով յառաջ նետուեցանք, երթալ հասնելու սա
թշնամիին որ կանգ առեր էր ու մեր վրայ չէր գար:
Վայրկեան մը վարանելէ յետոյ, ես քաջուեցաւ ու
խախաւ: Այդ միջոցին, միւս թիւրքմէն հրոսները կը
խրուակէին հալածել փախստականները, հաւաքել,
բանի մը հատը սպաննել, ծեծել և քալելու կարող
ները առնել տանիլ:

Յաղթութեան աղաղակներ արձակեցինք. Ալլահ,
Ալլահ, եւ Սլի, եւ Հասան, եւ Հիւսէյն, Ուրախու
թեան զագաթնակէտը հասած էինք. ազատած էինք,
բանէ չէինք վախնար ալ:

Իրականին մէջ կատարելապէս երջանիկ էինք:
Իր խումբը կազմող շուրջ յիսուն հոգիին վրայ հաւ
ցեղ էինք որ մեր հրացաններէն երեսունը ի վիճակի
ին մեզ ծառայելու: Խօսքս իմինիս մասին չէ. նախ
նիկ չունէր, յետոյ փողը ձաթած էր: Եւ սակայն,
նորէն լաւ զէնք մըն էր, ինչպէս վերջէն հասկցայ.
ու սուինը ազոյց չունէր, բայց հաստ չուանով մը
կապած էի ու հրաշալիօրէն ամուրցուցեր, և առիթի

կը սպասէի զայն գործածելու համար:

Աւելցնեմ որ մեր օրինակը հետեւողներ ալ ունեցած էր: Քիչ մը հեռուն, երեք չորս խումբ նշմարեցինք մեր զինուորներէն որոնք կրակ կ'ընէին, և թիւրքէնները չէին համարձակեր մօտենալ: Ատոնցմէ զատ, շուրջ երեք-չորս հարիւր ձիաւորներու գունդ մը, շոյտ ու ճարտար կերպով գրոհ տուեր էր թշնամիին վրայ ու գերիներ ու թնդանօթ մը ետ առեր անկէ: Դժբախտաբար, չէինք գիտեր թէ ի՞նչ եղեր էին թնդանօթաձիգները ու անոնց պարենարկիղները: Թնդանօթը փոս մը նետեցինք: Ժամ մը ամբողջ, կը նշմարէինք թիւրքմէնները, որոնք հեռուն կը շարունակէին մեր մարդիկները հաւաքել, ուրկէ յետոյ հորիզոնին վրայ աներեւոյթ եղան իրենց գերիներուն հետ: Այն ատեն մեր զանազան զօրագունդերը իրարու մօտեցան ու տեսանք որ բոլորս միասին 7-800 հոգիի չափ կայինք: Շատ չէր երբ նկատի առնենք որ Մէշէտէն դուրս ելած ատենինս 6-7000 հոգի էինք: Բայց փերջապէս աս ալ բան մըն էր, և երբ քով քովի եկանք, նկատելով թէ ի՞նչ առիւծներ էինք ամէնքս ալ, վայրկեան մը խակ չի կատկածեցանք թէ պիտի կրնայինք անանկ գետին մը հասնիլ ուր թիւրքմէնները ի վիճակի չպիտի ըլլային մեզ բռնելու: Այնքան զոհ էինք որ ոչինչ դժուար կ'երեւար մեզի:

Պատահեցաւ որ մեր պետը ձիաւորներու Եիւզ-Պաշին ըլլայ, Ռէզի-Խան, քիւրտ մը, որ խոշոր աղւոր մարդ մըն էր, կարճ մօրուքով, կրակէ աչքերով, և չքեղօրէն հագուած: Այնչափ ուրախ էր որ կարծես իր երջանկութիւնը ձին անգամ կը գերազրդուէր, և մարդ ու անասուն իրենց ամէն մէկ շարժումներէն բոցեր կը ժայթքէին: Կար նաև Պախթարիներէն Ապախու Բահիւ անուն մէկը, փիղի ուսերով խոշոր կտրիճ մը, որ միշտ կը գոչէր:

— Տղա՛քս, տղա՛քս, ճշմարիտ Ռուսթէմներ, ճշմարիտ Իսքէնտէրներ էք ամէնքդ ալ: Մինչեւ վերջին մարդը սա թիւրքմէն սինլքորները բնաջինջ պիտի բնենք:

Յափշտակուած էինք. երգել սկսանք: Հետեւակ զօրքը երկու պետ ունէր, տեղակալ մը, զոր չեմ հանչնար ու մեր վէքիլը: Պատուական մարդը գոչեց.

— Հիմա խնդիրը ուտելիքն ու վառօդն է:

Նոր զգացինք թէ անօթութենէ կը մեռնէինք: Դարմանը կար սակայն: Ամէնքս մէկ զաշտին մէջ խոտ քաղելու սկսանք: Մէկ մասը ձիերուն պահետել: Բայց անձրեւը տեղատարափ կը վազէր, և սանաւանդ աւելի դժուար էր կրակ վառելը, որովհետեւ փայտ չկար: Կարելի էր չոր խոտով վառել, ուրկէ ուղածնուս չափ ունէինք, բայց ան ալ այնչափ ջուր ծծած էր որ, համակերպեցանք իր վիճակին մէջ ուտելու խոտը: Լաւ բան մը չէր, բայց ստամոքսը կը լենար ու ալ չէր պոռար: Դժուարը վառօդի խնդիրն էր: Մէշէտէն մեկնած օրերինս չէին տուած: Հրամանատարները ծախած էին զանոնք: Ու երբ հիմա պէտք եղաւ հայթայթել, դժուար բան եղաւ: Մեռելինք պէտք եղաւ հայթայթել, դժուար բան եղաւ: Մեռելինք ու վրայէն քանի մը փամփուշտ հաւաքեցինք: Մօտաւորապէս գործելու կարող երեք հարիւր հրացան ունէինք, և բոլորը հաշուելէ յետոյ, տեսանք որ ամէն մէկ հրացանի երեք լեցնելիք կ'իյնար: Ռէզի-Խան ամէն մէկերնուս զատ զատ հրամայեց կրակ չընել մինչեւ որ ինք հրաման չի տար: Բայց ամէն մարդ այնքան զոհ էր որ մէկ քանին նոյն իրիկունն իսկ, յաղթութիւնը աօնելու համար, երեք հարուածն ալ պարպեցին: Թողէք որ կարեւորութիւն չունէր շատ. լաւ սովորներ ունէինք:

Խիստ նպաստաւոր բախտով մը, մեր շրջանակին

մէջ հին տեսակ մը աղիչ գտանք, որ հեթանոսներէն մնացած էր, քարէ չորս պատնէշներով ու մէջտեղը տեսակ մը ջրակոյտով: Գացինք մէջը մտանք ու ամբողջ գիշերը հոն անցուցինք: Լաւ ըրինք, որովհետեւ արշալոյսին, Թիւրքմէնները ետ դարձան և որովհետեւ մենէ աւելի շատուոր էին, եթէ բաց դաշտի վրայ յարձակէին վրանիս, կրնայինք բաւական դժուարութիւն քաշել:

Մեր պատնէշներուն ետեւէն կրակ բացինք թըշնամիին վրայ ու քանի մը հատ սպաննեցինք: Կտուղեցան, վար իջան իրենց ձիերէն և մըջիւններու պէս ելան մեր դիզած քարերուն վրայ: Այն ատեն յարձակեցանք վրանին սուրները անցուցած, ու Ռէզի-կանը գլուխնիս. այն աստիճան նեղը գրինք զանոնք որ, տասը վայրկեանի ջանքերէ յետոյ, տեղի տուին ու վախճելու սկսան: Դժբախտաբար, Ռէզի կան և խոչոր Պախթիարին, որոնք վագրերու պէս կը կռուէին, երկուքն ալ սպաննուեցան: Ես թեւիս զանակի հարուած մը ստացայ, բայց, մեծ է Աստուած, սկրիթուք մըն էր սոսկ:

Եւ սակայն տեսէք ի՞նչ անդամներ են սա Թիւրքմէնները: Փախան, բայց շատ հեռու չի դացին: Գրեթէ անմիջապէս ետ դարձան և սկսան մեր պատերուն շուրջը պտտելի ձիեր հեծած: Անանկ կ'երեւար թէ նշմարած էին որ շատ հարուած պարպած չէինք, ու զիւրաւ հասկցան որ այս անգամուն ալ՝ բնաւ չէինք պարպեր: Պատճառը վճռական էր, վառօդ չէր մնացած: Ոչ իսկ հատիկ մը, ոչ իսկ հիւլէ մը: Աստուած կա տարեւապէս գիտէ ըրածը:

Մեր թշնամիները այն ատեն նոր յարձակում մըն ալ փորձեցին և անոնց մէկ մասը նորէն զինուորի փոխուեցաւ ու սկսաւ մըջիւններու պէս պատնէշէն վեր սողոսկիլ: Վէքիլը գլուխնիս խոյացանք դուրս,

անգամ մըն ալ զանոնք թաւալգլոր բերինք, ու երկու տասնեակ մը սպաննեցինք: Փախան նորէն, հեծեալները գրոհ տուին վրանիս և հազիւ ժամանակ ունեցանք ծակերնիս ապաստանելու, ու աւագ տեսանք հեռուն, վէքիլին գլխուն վազելը Թիւրքմէններուն մէջտեղ նիզակի մը ծայրը անցուած:

Ախ. չի մոռնամ ըսելու որ ամբողջ գիշերը սարսափելիօրէն մանր էինք, չոր թեւ մը մնացած չէր խեղճ մարմիններնուս վրայ, ու անձրեւը տակաւին կը հոսէր: Կտոր մը թաց խոտը մեր ստամոքսին մէջ լաւ չէր պատսպարեր մեզ: Իմ մասին ես շատ կը տառապէի, և վաթսուս հողի մը մեռած էին մերոնցմէ, անոնց հասկնալու ինչուն և ինչպէս: Բարձրեալն ու գթածն Աստուած այդպէս տնօրինեք էր:

Գիշերը նորէն շատ գէշ անցաւ. քով քովի սեղմուելով միայն կրնայինք քիչ շատ յիշել թէ ի՞նչ ըսել է տաքութիւնը: Սակայն առտուան դէմ երկինքը բացուեցաւ: Պաղ էր: Նոր յարձակումի կը պատէինք: Տեղեկալը մեռած գտնուեցաւ իր տեղը:

Յորեկը միայն Թիւրքմէնները երեւցան, բայց հեռունը կեցան: Իրիկունը համարձակութիւն աւելին, մինչեւ հրացանի հասողութեամբ յառաջացան ու սկսան պատնէշին շուրջը դառնալ: Յետոյ քաշուեցան դացին:

Գիշերը նորէն քանի մը հողի մեռան: Վերջին հաշուով չորս հարիւր մնացեր էինք, հրամանատար չունէինք: Բայց գիտէինք ընկելքնիս, և երբ յարձակում գործուէր, նորէն սուրնով պիտի իյնայինք անհաւատներուն վրայ: Սակայն ամէնքս ալ չափազանց տկարացած էինք:

Սարբի աղօթքին ժամն էր գրեթէ և արեւը հորիզոնին վրայ հակելու վրայ էր, երբ հեռուէն տեսանք

Թիւրքմէն հրոսները նախորդ օրերէն աւելի բազմաթիւ։ Ամէնքս ալ կրցածնուս չափ շտկուեցանք ու հրացանները ձեռք առինք։ Բայց մեր ապշահար աչքերուն առջեւ ամբողջ այս բազմութիւնը խիստ հեռուն կանգ առաւ, և չորս հինգ ձիաւոր միայն իրենց ընկերներէն բաժնուելով դէպի մեր կողմը յառաջացան, բարեկամական նշաններ ընելով և կրցածնուն չափ լաւ հասկցնելով թէ խօսիլ կը փափաքէին հետեւնիս։

Մենէ շատերուն միտքը մէկէն ի մէկ դուրս ելլել և երթալ ատոնց գլուխը կտրել էր, բայց ի՞նչ օգուտ։ Քանի մը ուրիշ ընկերներու հետ դիտել տուի ատիկա իրենց։ Կարճ վիճաբանութենէ մը յետոյ, ամէնքս ալ իմ կարծիքիս եկան։ Հետեւաբար ընդառաջ գացինք այս շան ծնունդներուն, և խոր ողջոյններ տալով, մեր պատնէշի գօտիին մէջ մացուցինք զիրենք։ Ամէնքս ալ, նորեկներուն շուրջը, զորս ձիու ծածկոցներու վրայ տեղաւորած էինք, բոլորակ մը կազմելով նստանք։

Վալլա՛հ, Պիլլա՛հ, Թալլա՛հ։ Մեծ տարրերութիւն կար անոնց ու մեր միջեւ։ Մենք, ցեխի մէջ տապըլտըկած և թշուառութիւնով հոսուն ուրուականներու կը նմանէինք։ Անոնք, մուշտակապատ աղուոր հագուստներ, փայլուն զէնքեր և չքեղ գլխակներ կը կրէին։ Երբ տեղաւորուեցանք, խօսք բանալը ինծի յանձնուած ըլլալով, սկսայ այս անիծեալներուն.

— Բարեւ գայ վրանիդ։

— Եւ թող ձեր վրայ ալ գայ բարեւ, պատասխանեցին։

— Յուսանք, յարեցի, թէ Ձերդ Վսեմութեանց ատուցութիւնը բոլորովին լաւ է, և թո՛ղ ձեր բոլոր սիրտերը յգլխանան յաշխարհումս և անդէն։

— Անսահման են Ձերդ Վսեմութեանց բարու-

թիւնները, յարեց Թիւրքմէններու ամէնէն տարեցը։ Տափակ քիթով, սեխի պէս կլոր դէմքով, հոս հոն մօրուքի թեւերով և հակառակ դարձուած մահիկի ձեւով աչքերով խոշոր ծերունի մըն էր ան։

— Ի՞նչ հրամաններ կը բերեն մեզի Ձերդ Վսեմութիւնները, շարունակեցի։

— Ընդհակառակը, մենք ենք որ Ձերդ Բարձրապատուութիւններուն աղերս մը կը ներկայացնենք, ըսաւ ծերունի Թիւրքմէնը։ Գիտէք թէ ընտանիքի թշուառ հայրեր ենք մենք, խեղճ երկրագործներ, Արքաներու Արքային գերիներ և Լաւապաշտպան Իւրքաներու Արքային գերիներ և Լաւապաշտպան Իւրքանի ծառաներ։ Դարերէ ի վեր մեր կարողութեանը տակ գտնուած բոլոր միջոցներով կը ջանանք Օգոստոսի կառավարութեան ապացուցանել մեր սիրոյն սաստկութիւնը։ Դժբախտաբար շատ աղքատ ենք ամէնքս ալ, մեր կիներն ու տղաքը անօթի ենք կը ճուռն։ մեր մշակած արտերը բաւական չեն զանոնք ապրեցնելու, և եթէ քանի մը առիթներ ալ չունենայինք գերիներու պղտիկ առեւտուրի մը մէջ քիչ մը դրամ չահելու, թշուառութենէ հոգինիս աւանդել միայն պիտի մնար մեզի և մերիներուն։ Ինչո՞ւ այսչափ կը հալածեն մեզ։

— Ձեր Վսեմութեան բոլոր խօսածները ամենաստույգ ճշմարտութիւնը կ'արտայայտեն միայն, պատասխանեցի։ Մենք, շատ խոնարհ զինուորներ ենք միայն, և եթէ մեզ հոս զրկած են, չենք գիտեր թէ ինչո՞ւ զրկած են, և հիմա, Ձերդ Վսեմութեանց բարեմիտութիւնները լիովին վայելելէ յետոյ, պիտի համարձակինք խնդրել ձեռնէ որ թոյլ տաք մեզի դառնալու Մէշէտ՝ Սուրբ քաղաքը, ուրկէ եկած ենք։

Թիւրքմէնը ամենասիրալիք ձեւով գլուխը խոնարհեց ու պատասխանեց.

— Տա՛ր երկինք որ կարելի ըլլար ըսածնիդ: Ընկերներս ու ես բոլորովին պատրաստ ենք մեր ձիերը տալու ձեզ և խնդրելու որ ընդունիք մեր բարեկամութեան հաղար ուրիշ նշանները: Բայց դո՛ւք դատեցէք մեր տխուր կացութիւնը: Օգոստոսիառ կառավարութիւնը առանց պատճառի յարձակում գործած է մեր վրայ, որ մէկու բան չէինք ընել: Ասկէ զատ ուտելիքն ալ հազուադիւր է: Բան չունիք ուտելու. չաբաթէ մը ի վեր մենք ալ բան մը կերած չենք. հետեւնիս եկէք. լաւ կը նայինք ձեզ: Ոչ Պոլսաբա կը ծախենք ձեզ ոչ ալ խիփա: Ձեզ կը պահենք մեր տունները, և եթէ ձեր բարեկամները ձեզ գնել ուզեն, բոլորովին պատրաստ պիտի գտնեն մեզ ամենայարմար փրկանքներով եւս դարձնելու ձեզ: Աւելի լաւ չէ՞ մեր վրաններուն տակ, տաքուկ կրակներուն քովի կը համբերութեամբ սպասել ձեր ազատագրութեան, քան թէ ճամբաներուն վրայ անօթութենէ մեռնելու վտանգը յանձն առնել:

Ծեր Թիւրքմէնը բարի մարդու մը կերպարանքը ունէր. իր ընկերներն ալ սկսան թարմ հացի, մածունի և խորոված ոչխարի վրայ խօսիլ մեզ: Մեծ յուզում մը տիրեց վրանիս: Յանկարծ, ամէն մարդ սկսաւ հրացանը նետել վրայէն, և երբ բանազնացները ոտքի ելան, յօժարակամ հետեւեցանք անոնց:

Երբ ամէնքս մէկ ձիաւորներուն քով հասանք, սքանչելի ընդունելութիւն ըրին մեզի: Գունդին մէջ տեղը դրին մեզ, ու, քալելով հանդերձ, կը խօսակցէինք մեր տէրերուն հետ, որոնք շատ լաւ սարդիկ կը թուէին մեզ. ատեն ատեն, իրաւ, մէջերնէս աս կամ ան մտրակի փառաւոր հարուած մը կը ճաշակէր, բայց պէտք եղածին չափ արագ չի քալելուն համար կ'ըլլար ատ: Մէկ խօսքով, ամէն բան

շատ լաւ գնաց: Միայն սա կար որ մեզի պէս յոգնած մարդոց համար քիչ մը մարսուելիք բան չէր ութը ժամ շարունակ քալելը նորէն թանձրամած հողի մը վրայէն, մինչեւ մեր տեղը բանակեալը հասնելնիս:

Կիներն ու տղաքը դիմացնիս վազեր էին: Է՛ն դմուար վայրկեանը ատիկա եղաւ: Կ'երեւի թէ, անոնց խումբին մէջ դեռ քանի մը օրուան այրիներ կային, որոնց ամուսինները սպաննած էինք, և մայրեր, որոնք դժգոհ էին զաւակներնուն գլխուն մեր բերած փորձանքներէն: Աշխարհի բոլոր երկիրներու մէջ կիները չար կ'ըլլան. բայց ասոնք սարսափելի էին: Եթէ իրենց ձգէին, քիչէն քիչ եղունգներովէն բզիկ բզիկ պիտի ընէին մեզ: Տղաքներն ալ նոյն միտքէն էին, և իբր սկզբնաւորութիւն, հայհուհներու և քարերու տարափներով ընդունեցին մեզ: Բայց էրիկ-մարդիկը, որոնք բնաւ փափաք չունէին մէկ կամ միւս կողմերնիս կոտորել տալու, կէս մը սաստելով, կէս մը խնդալով, ի պահանջել հարկին քանի մը հատ ալ փայտ իջեցնելով այդ մեզերաներուն, յաջողեցան վերջապէս բանակատեղին մտցնելու մեզ, և եթէ չի կրցան մեր թշնամիները արգելել հայհուցութիւններ տեղացնելէ մեր գլխուն, ինչ որ մեզի ու է է փնաս չէր տար, գոնէ արիւննիս քամելէ ազատեցին մեզ:

Երբ ամէնքս ալ հաւաքեցին հրապարակին վրայ, համբեցին մեզ և աղիարարեցին թէ անմիջապէս պիտի սպաննեն, ո՛վ որ մեզմէ փախչելու ու է է փորձ ընէր: Այս յայտարարութենէն յետոյ մեզ բաժնեցին մեզ գերի բռնող ձիաւորներուն, և եղանք անոնց սարուհները: Այս ձեւով մէկը ունեցաւ տասը գերի, ուրիշ մը հինգ, որ մէկը երկու: Դեռ շատ երիտասարդ մէկու մը ինկայ ես և անմիջապէս առաւ զիս տունը տարաւ:

Վրանէն ներս մտածիս պէս հասկցայ որ տէրս

աղքատ մէկը չէր։ Ալաթեիւք կոչուած վրաններէն էր ատիկա, որոնք ողորէ հիւսուած միջնորմներով և պատերով յիսուած կ'ըլլան ու թանձր թաղիքներով ծածկուած։ Տախտակամածը փայտէ էր, վրան կապերտներ փռուած. գոյնզգոյն նկարուած երեք չորս սնտուկներ, բարձերով մեծկակ անկողին մը, և վրանին մէջտեղն ալ մեծկակ կրակարան մը կար, ուրկէ անուշ տաքութիւն մը կը ծորէր։ Այս սիրուն բնակարանին մէջ նորատի կին մըն ալ կար, որ մանկիկ մը կը գիեցնէր։ Յարգալի բարեւ մը տուի անոր։ Անպատճառ տիկինն ըլլալու էր, բայց աչքերը անգամ վեր չվերցուց վրաս, նոյն իսկ հազիւ ամուսնին նայեցաւ։ Անմիջապէս ըսեմ թէ ի՛նչ կ'արժեն թիւրքմէն կիները։ Գրեթէ ոչինչ։

Սատանաները անգամ վախցնելու աստիճան տգեղ կ'ըլլան։ Վկա՛յ, այս իմ վրանիս մէջի նորատի կինը, որ յետոյ իմացայ թէ տեղւոյն է՛ն գեղեցիկներէն կը համարուի եղեր։ Բնա՛ւ միտքէս չպիտի անցնէր շիտակը։ Թէպէր զի բեռնակիրի մը կը նմանէր։ Լայն ու տափակ ուսեր, խոշոր գլուխ մը, մանր մանր աչքեր, ցցուն այտեր, հացաղործի փուռի չափ լայն բերան մը, տափակ ճակատ մը ունէր, ու կուրծքին վերայ ալ երկու ահագին լեռներ։ Անկէ սոսկալիներն ալ տեսայ։ Ապուշ, չար, կոշտ ալ են այս կիները, որոնք աշխատելէ դուրս ոչինչ գիտեն և շիտակը ջորիի պէս ալ կ'աշխատցնեն զիրենք. իրաւունք ունին։

— Տղան մէկ կողմ գիր և կերակուր բեր, ըսաւ տէրը տիկինին։

Անմիջապէս հնազանդեցաւ, ու սկսաւ նախ եւ ապա պնակ ու աման տեղէն հանել գնել, ու նշանացի հրամայեց որ վրանէն դուրս ելլամ հետը. անմիջապէս հնազանդեցայ, փութկոտութեամբ վրաս գուլթը շարժելու միտքով։ Տեսակ մը խրճիթ առաջնորդեց զիս որ խո-

հանոցի տեղ կը ծառայէր, և ուր չեմ գիտեր ինչ մը կ'եռար պտուկի մը մէջ։ Ուրիշ նշան մըն ալ ըրաւ, զոր չի հասկցայ. առանց ունէ ուրիշ բացատրութեան, փայտ մը առաւ ու փառաւոր հարուած մը իջեցուց գլխուս։

— Շիտակը գիւրին կեանք պիտի անցունեմ հոս աս հրէշին ձեռքը, անցաւ միտքէս։

Կը սխալէի։ Աղէկ կին մըն էր։ Շատ անգամ ծեծ կ'ուտէի, բծախնդիր էր, կ'ուղէր որ ամէն բան իր ուզածին պէս կատարուէր, բայց լաւ կը կերակրէր զիս, և երբ քիչ մը վարժուեցաւ հետս, լեզուն բացուեցաւ քիչ մը, և շատ անգամներ կըրցայ զինքը խաբել առանց իր հասկնալուն։ Երբ քէֆը տեղը ըլլար, քահ քահ խնդալով կ'ըսէր.

— Ճիշտ չէ՞ թէ դուք, իրանցիներդ, մեր ձիերէն աւելի ապուշ կ'ըլլաք։

— Այո՛, տիրուհի, խոնարհութեամբ կը պատասխանէի, շատ ճիշտ է. Աստուած անանկ ուզեր է։

— Թիւրքմէնները, կը շարունակէր, կը կողոպտեն ձեզ, կը գողնան, նոյն իսկ գերի կը վարեն, ուզածնուն կը ծախեն ու տակաւին միջոց մը չէք գտնար առոնց առաջը առնելու։

— Նորէն ճիշտ կը խօսիք, տիրուհի, կը յարէի, բայց անոր համար է որ Թիւրքմէնները մտացի մարդիկն են, մինչ մենք էջեր պարզապէս։

Նորէն կ'սկսէր քահ քահ խնդալ, և բնաւ չէր նշմարեր թէ իր կարագն ու կաթը շարունակ կը պակսէին յօգուտ ստամոքսին։ Միշտ գիտած եմ որ էն ուժեղ մարդիկը միշտ ալ էն նուազ խելացիները կ'ըլլան միշտ։ Օրինակ, տեսէք Եւրոպացիները։ Ուզածնուդ չափ կրնաք խաբել զիրենք, բայց ուր որ երթան միշտ անանկ կ'երեւակայեն թէ իրենք մենէ գերիվեր են, որովհետեւ տէրերը իրենք են. չեն գիտեր ու բնաւ ալ չպիտի գիտնան սա ճշմարտութիւնը գնահատել, թէ

միտքը միշտ նիւթէն շատ վեր է: Թիւրքմէններն ալ ճիշտ ու ճիշտ ասոնց պէս են: Ասոնց պէս անտաշներ:

Տէրերս զիս կը գործածէին փայտ կտրելու, շուր կրելու, ոչխարները արօտատեղի տանելու: Երբ գործ չունենայի, կ'երթայի գիւղը կը պտտէի: Քանի մը բարեկամ գտեր էի, ու երգեր կ'երգէի: Մուկ բռնելու որոգայթներ ալ կը շինէի և մէկ քանի կիներու պարսկական կերակուրներ սորվեցուցի, որոնք էրիկմարդոց սքանչացումը գրգռեցին: Իբր վարձատրութիւն կարագով թէյ ու չօթեր կուտային: Շատ անգամ ալ հարսնիք կ'ըլլար ուր կը պարէի. այս պարերս շատ կը խնդացնէին հարսնեւորները, որոնք արդէն զուարթ տրամադրութիւնով մարդիկներ էին. գիւրին է հասկնալը թէ ինչո՞ւ: Մեր բանակեաղը, բոլորը, քովիններն ալ ու ազգը ամբողջ ցնծութեան մէջ էին յաղթութեան պատճառով: Գերիները կը վիտային ու յոյս ունէին մեծ փրկանք ստանալու անոնցմէ: Յետոյ, բարկութեան առաջին պոռթկումները անցնելէ յետոյ, բոլոր այրի կիները իրենց նոր կացութենէն հմայուած էին: Արդէն ուրիշ կերպ չէր ալ կրնար ըլլալ, որովհետեւ թիւրքմէն աղջիկ մը շատ շատ հինգ ոսկի թուման կ'արժէ, և ամուսնանալ ուզողին համար մասնաւոր պարագաներ պէտք են երթալ աղջիկ մը զատելու համար: Մինչդեռ այրի կիներ մեծ արժէք ունի և յաճախ շատ բարձր կը գնահատուի, ինչ որ կախում ունի տուն կառավարելու մէջ իր ձեռք բերած փորձառութենէն, իր խնայասէրի համբաւէն և շուրջը ամէն բան լաւ կառավարելու յաջողութենէն: Յետոյ, այրի մը որոշապէս յայտնի է թէ կրնա՞յ թէ ոչ զաւակներ պարգեւել իր ամուսնին:

Սիրոյ խնդրին գալով, այս տիկիներուն գէմքերի տես, շատ լաւ կը հասկնաք թէ այդ մասին խնդիր չի կրնար ըլլալ. ատոր վրայ ոչ ոք կը խորհի. ինչ

կը նշանակեն ալ չի գիտեր: Օր մը երբ փորձեցի տիրուհիս պատմել Մէճնունի այնչափ աղուոր և այնչափ յուզիչ սէրը Լէյլայի հանդէպ, ինչ որ Լէյլա միտքս ձգեց ու ցաւէս խենթեցուց զիս, տիրուհիս սաստիկ տփոց մը քաշեց ինծի ասանկ ցնդարանուած թիւններով զինքը ձանձրացնելու համար: Շատ նուրատի էր տակաւին, բայց արդէն, արդի էրիկէն առաջ, երկու էրիկ ունեցեր էր, և ամէն բանիս վրայ երեք հատ ալ տղայ: Ասոր համար էր որ ամէնուն յարգանքը կը վայելէր, և ինծի համար շատ զգալի պատիւ մըն էր ասանկ տիկինի մը վերաբերիլը:

Շուրջ երեք ամիսէ ի վեր խաղաղօրէն կ'ապրէի հող, և քիչ քիչ կը սկսէի վարժուիլ բախտիս. ճշմարիտը խօսելով, ինչպէս ըսի անգամ մը, դժնէ բախտ մը չէր իմինս, երբ առտու մը, երբ աննպատակ կը թափառէի բանակեաղին մէջ, գիմացս ելան երկու ուրիշ պարսիկ գերիներ, կուժի զօրագունդին պատկանող երկու զինուոր, որոնք ապահովեցին զիս, զլուսնունն վրայ երդում պատառ ըլլալով թէ, նոյն օրն իսկ պիտի ազատուէինք ու զրկուէինք Մէջէտ:

Այնչափ յաճախակի ասանկ լուրեր կը պտտէին և այնչափ յաճախ ալ սուտ կ'ելլէին, որ խնդալ սկսայ և ընկերներուս խրատ տուի շատ չի հաւատալ լսածնուն ու համբերութեան պաշար հաւաքել նորէն: Եւ սակայն, ամէն անգամուան պէս երբ ասանկ լուրեր կ'առնէի, երբ բաժնուեցան ինձմէ, հողիս բաւական խոտվում և յուզում էր: Գիտեմ որ բաւական աղտոտ բաներ կ'անցնին իրանի մէջ ու շատ ղէշութիւն կայ հոն, և սակայն իրանն է ան, աշխարհի է՛ն լաւագոյն, է՛ն սուրբ հողը: Երկրի վրայ ոչ մէկ տեղ այնչափ հաճոյք, այնչափ ուրախութիւն կը զգաս: Երբ հոն ապրած ես, միշտ հոն լառնալ կը տենչաս, ու երբ հոն ես, հոն սիւսն կ'ուզես մեռնիլ: Բնաւ չէի հա-

ւատար ընկերներուս ըսածներուն, և սակայն սիրտս ուժով ուժով կը զարնէր ու տխրեր էի, այնչափ տըխրեր որ փոխանակ պտոյտս շարունակելու, ետ՝ վրանս դարձայ:

Տէրս դեռ նոր նոր վար իջեր էր ձիէն, ու տեսայ որ կնոջը հետ կը խօսէր: Երբ նշմարեց զիս, քովը կանչեց:

— Աղա, ալ գերիս չես, ըսաւ, փրկանքդ տուին. հիւրս կը սեպուիս, ու շուտով Մէշէտ ձամբայ պիտի ելլես:

Երբ լսեցի այս խօսքերը այնքան տակնուվրայ եղայ որ կարծեցի թէ պիտի խեղդուիմ, և կարծեցի որ վրանը գլխուս կը դառնայ:

— Ի՞նչ կ'ըսես, ճի՞շտ է, գոչեցի:

— Ի՞նչ ապուշներ կ'ըլլան սա իրանցիները, յարեց կինը, տարօրինակ բան մը կա՞յ ասոր մէջ: Կառավարութիւնդ մարդ գլուխ տաանական թուամանով գնած է ձեզ: Աւելի աժան ալ կուտայինք, բայց քանի որ ապուշութիւնը եղեր է անգամ մը, և զրամը ձեռքերնիս հասած է, ի՞նչա տունդ խաղաղութեամբ և ապուշ մի կտրիր:

Հաղիւ կ'իմանայի այդ արարածին ըսածները: Աչքերուս առջեւէն տեսիլքի մը պէս բան մը անցաւ: Տեսայ, այո՛, աչքերուս առջեւ տեսայ ծննդավայրս, Խամսայի սիրունիկ հովիտը. որոշապէս զանազանեցի անոր առուն, ուռիները, թանձր խոտը, ծաղիկները, տակը զրամս թաղած ծառս, իմ աղուոր, պաշտելի լէյլաս թեւերուս մէջ, որսորդութիւններս, վիթերս, վազերս, իմ սիրելի Քէրիմս, պատուական Սիւլէյմանս, իմ քաջ Ապուուլլահս, բոլոր հօրեղբորդիներս, Թէհրանի չուկան, նպարավաճառին ու քալապիին խանութները, ծանօթներուս ղէմքերը, այո՛, այո՛, այո՛, ամբողջ կեանքս այդ մէկ վայրկեանին մէջ

երեւցաւ ինծի, և ներսս ձայն մը «պիտի վերսկսիս այդ կեանքդ» կը գոչէր: Երջանկութենէ գինովցեր էի: Երգել, պարել, լալ, միտքէս բոլոր անցնողները ողջագուրել կ'ուզէի գերագոյն երջանկութեան այս պահուն, և սկսայ անձկութեան աղաղակներ արձակել:

— Յաւագա՛ր, ըսաւ կինը, երէկ իրիկունս օդի խմեր ես, հաւանաբար այս առտու ալ. պիտի տեսնես մէյ մըն ալ եթէ խմես...

Ամուսինը խնդալ սկսաւ:

— Ա՛լ բան չես կրնար, քանի որ այսօր իսկ կը մեկնի, և այս վայրկեանէն, Աղա, նորէն կ'ըսեմ, ազատ ես ալ:

Աղա՛տ էի: Դուրս խոյացայ վրանէն, վազեցի չիտակ բանակետդին մէջտեղի ընդարձակ միջանց: Երբ ղճ ընկերներս բոլոր տուններէն դուրս կ'ելլէին, ինծի չափ խանդավառուած, իրար կը համբուրէինք, և նոյն ատեն Աստուծոյ և Իմամներուն երախտագիտութիւննիս կը յայտնէինք: Բոլորով սրտիւ իրա՛ն, իրա՛ն, սիրելի՛ իրան, կը գոչէինք, մեր աչքին լո՛յսը: Այն ատեն էր որ քիչ քիչ սկսայ հասկնալ թէ ի՞նչպէս խաւարէն դուրս կ'ելլէինք ու այսչափ աղուոր պայծառութեան մէջ կը մտնէինք:

Կ'երեւայ թէ մեր բանակին քայքայուելէն ու մեր գերութեան սկզբնաւորութենէն ի վեր չա՛տ բաներ անցեր էին: Արքայից Արքան երբ եղածը լսեր էր, սաստիկ բարկութեամբ մը պոռթկացեր էր իր հրամանատարներուն դէմ և բացէ ի բաց զանոնք ամբաստաններ էր թէ խեղճ զինուորները միս մինակ թշնամիին դէմ զրկած են առանց հետերնին մեկնելու. ամբաստաններ էր նաև թէ ծախած են անոնց յատկացուած ուտելիքները, վառօդը, զէնքերը, հագուստները, և ի վերջոյ, յայտարարէր էր թէ բոլոր յա՛ն-

ցաւորներուն հաստատագէս որոշած է գլուխնին առնելու :

Թեքեւս, եթէ գործադրէր ըրած սպառնալիքը, Արքայից Արքան լաւ բան մը ըրած պիտի ըլլար: Բայց ե՞տքը, օգուտը ի՞նչ պիտի ըլլար: Երբ այն հրամանատարները երթային, չէ՞ որ տեղը ճիշտ ասոնց հմանները պիտի գային: աշխարհի ընթացքը այսպէս է: Փոխելիք բան չկայ: Այնպէս որ Նորին Վեհափառութիւնը շատ աւելի խելացի վարուեցաւ, երբ բարկութիւնը մեղմեց ու հանդարտեցաւ: Բոլորը ան եղաւ որ նախարարներն ու Կայսրութեան Սիւնները բաղձաթիւ ընծաներ ընդունեցին ամբաստանաւորներէն, որոնցմէ մէկ քանին քանի մը ամսուան համար պաշտօնանկ ըրին: Արքան չքեղ նուէրներ առաւ, և որոշուեցաւ որ պետերը բոլոր Թիւրքմէններուն ձեռքը ինկած գերիները, իրենց ծախքով գնեն, քանի որ իրենք էին այդ խեղճ մարդոց գլխուն եկած դժբախտութեանց պատճառը:

Անգամ մը խնդիրը այսպէս կարգադրուելէն յետոյ, հրամանատարները բնականաբար զօրապետներն ու համարակալները պատճառ բռներ էին,—որոնք իրենցմէ տարբեր բան ըրած չէին բնաւ, ու ճիշտ այն ըրեր էին ինչ որ իրենք ալ ըրեր էին—, ու սպառնացիւր էին Ֆալախայի քաշելու, պաշտօնանկ ընելու ու գլուխնին կտրելու: Այնչափ ըրեր էին որ այդ կողմէն ալ գործը կարգադրուէր էր: Զօրապետներն ու համարակալները ընծաներ տուին իրենց գերազաններուն, որոնք այս ձեւով կրցան մասամբ գոցել Թեհրանի մէջ իրենց ապահովութեան խաբէրը համար ըրած ծախքերնուն մէկ մասը:

Եւ սակայն գերիներուն փրկանքի մասին բանակցելու համար բանադնացիներ զրկեր էին Թիւրքմէն ցեղերուն: Քիչ մը դժուարութիւն եղեր էր բնական է համաձայնելու համար, բայց վերջ ի վերջոյ համա-

ձայներ էին. ու անաւասիկ թէ ի՞նչ կերպով և ինչո՞ւ անհաւատալի յուզման նուագէ մը, երջանկութեան տեսակ մը հոգեղմայլանքէ անցնելէ, թիւրքմէն մեր նախկին պետերէն ու հին բարեկամներէն հրաժեշտ առնելէ յետոյ ճամբայ ելանք զէպի Մէշէտ, հաւատացէք, թուշուներուն թոելուն պէս քալելով:

Հոյակապ եղանակ մըն էր. գիշերը, աստղերը աղամանդներու պէս կը պսպղային երկինքին երեսը: Յերեկին, շողշողուն արեւ մը ոսկի զանակներով կը ծակծկէր երկինքն ու գետինը, որոնք հեղեղանման կը թափէին իր բոցալառ գունտն ի վար: Տիեզերքն համայն կը խնդար մեր, խեղճ թշուառ զինուորներու երեսին, այո՛, ամէնէն թշուառ, ամէնէն աւելի լըքուած զինուորներու, արարածներու ամէնէն չարչըրկուածներու երեսին, որոնք չափազանց թշուառութենէ մը դուրս կ'ելլէին գոնէ յոյսի աշխարհ մը մըտնելու համար. առոյգ զուարթութեամբ կը քայլէինք, և կոկորդալիր կը խնդայինք. այս ձեւով ալ հասանք մինչեւ Մէշէտի երկու ժամ մնացած: Կապոյտ երկինքին վրայ, յստակօրէն կը տեսնէինք սուրբ մզկիթին գմբէթներուն և մինարէներուն, և կիսուածանկար որմերուն զէմերնիս գալը, ինչպէս նաեւ քաղաքի տուններուն անհամար չարքերը, ու երբ կը մտածէինք թէ այս երկնային տեսիլքին ծոցը ի՞նչ աղուոր բաներ պիտի գտնէինք շուտով մեզի համար, յանկարծ մենք գմեղ արգիլուած տեսանք երկու զօրագունդերէ, որոնք ճամբուն լայնքին շարուեր էին, և որոնց առջեւ սպաներ կը գտնուէին: Կանգ առինք և խոր ողջոյն տուինք:

Սպաներու խումբէն մօլլա մը բաժնուեցաւ ու զէպի մեզ յառաջանալ սկսաւ: Երբ ձայնի հասողութեամբ մօտեցաւ, երկու ձեռքերը վեր բարձրացուց ու հետեւեալ ձառը արտասանեց մեզի.

— Տղաքս, փա՛ռք աշխարհներու Տիրոջ, հօրն ու ողորմածն Աստուծոյ, որ Եունէս մարգարէն կէտ ձկան փորէն ու ձեզ վայրագ Թիւրքմէններուն ձեռքէն ազատեց:

— Ամի՛ն, աղաղակեց ամբողջ մեր խումբը:

— Ասոր համար պէտք է շնորհակալ ըլլանք իրեն, շնորհակալ ըլլանք խոնարհաբար, կը կրկնեմ, այո՛, խոնարհաբար մտնելով Մէշէտի մէջ, ինչպէս կը վայլէ թշուառ գերիներու:

— Պատրա՛ստ ենք, պատրա՛ստ ենք:

— Հետեւաբար, տղաքս, բարեպաշտ մարդոց և հաւատարիմ միւսիւլմաններու պէս, ձեռքերնուդ չըլթայ անցուցէք, և ամբողջ ժողովուրդը, ձեր զօրախտութեանց այս ապացոյցէն խանդաղատած, իր օրհնութիւններովն ու ողորմութիւններովը պիտի լեցնէ ձեզ:

Այս խրատը սքանչելի թուեցաւ մեզ ու հմայուած մնացինք: Այն ատեն այդ երկու գունդերու շարքերէն զինուորներ բաժնուեցան ու մեզի մօտեցան: Վիզերնուս երկաթէ անուր ու ձեռքերնուս ձեռնակապ անցուցին, և ութ տասը հոգինոց չղթայակիրներու խումբեր կազմեցին: Շատ կը խնդայինք ձեռքերնուս և մենք զմեզ շատ լաւ կ'զգայինք այս վիճակին մէջ, թէ և չղթային ծանրութիւնը քիչ մը չափազանցօրէն կը ճնշէր վրանիս. բայց ամէնը ամէնը քանի մը ժամ մինակ պիտի կրէինք ատոնք. ատ ալ ոչինչ բան էր:

Երբ զարդարանքնիս լմնցաւ, առջեւէն թմրկահարները, երաժիշտները, սպաններն ու զօրագունդ մը ճամբայ ելան. ետեւէն կուգայինք մենք մեր ողբագին կարգուսարքով, բայց խիստ գոհ, իսկ էն ետեւէն կուգար միւս զօրագունդը: Շուտով տեսանք Մէշէտցիներու խումբը որ գիմացնիս կուգար: Ողջունեցինք զայն և հաճոյքով լսեցինք մեզ օրհնութիւննե-

րով ծածկելնին: Սակայն թմրուկը կը գոռար, երաժշտութիւնը կը նուագէր և ի պատիւ մեզ, քանի մը հատ ալ թնդանօթի հարուածներ արձակուեցան:

Երբ քաղաք մտանք, մեզ իրարմէ բաժնեցին. ու մանք այս փողոցը, ու մանք ուրիշ փողոցներ մտանք, միշտ զինուորներով չըջապատուած: Զիս, նոյն կարգին վրայ չղթայուած ու թեւերնիս ձեռնակապ, վիզերնիս անուր անցած եօթ ընկերներուս հետ պահակատուն մը տարին ուր թոյլ տուին հարթատանիքին վրայ նստելու: Հոն, մեր խումբը առաջնորդող տասնապետ մը մեզ խրատեց անցորդներու զթուլթիւնը հայցելու: Պատուական գաղափար էր աս. վայրկեանին գործադրեցինք հրաշալի յաջողութիւնով: Բրինձ, միս, նոյն իսկ անուշեղէն բերող բերողի, էրիկ մարդ, կին, կամ տղայ. բայց դրամ քիչ կուտային: Կը հաւատամ թէ մեզ օգնութեան հասնող այդ բարի մարդիկը իրենք ալ հազիւ հազ այդչափ մինակ ունէին:

Իրիկուն մը սպայ մը եկաւ: Խնդրեցինք որ կապերնիս քակել տայ և ալ թողու որ ամէն մէկս մեր գործերովը պարապինք: Իմ միտքս նախ և առաջ երթալ պատուական քուն մը քաշել էր, որու շատ պէտք ունէի, բարեկամիս ու ազգականիս Մօլլա Սիւլէյմանի տունը: Սպան ըսաւ.

— Տղաքս, խելքերնիդ գլուխնիդ բերէք: Դուք ամէնքդ, հօրեղբօրս, զօրավար Ալի-Խանի անբաղդատելի և զերմարդկային առատաձեռնութեան շնորհիւ ազատեցաք: Ձեզմէ ամէն մէկուն համար տասնական թուման վճարած է ձեր տէրերուն: Արդա՞ր է որ կորսնցնէ այսչափ խոշոր գումար մը: Ձէ՛, անանկ չէ՞, դուք ալ համամիտ էք ասոր: Իսկ եթէ թողու որ ելլաք երթաք, իրաւ, թէ և ամէնքդ ալ շատ պարկեշտ ու ձեր պարտքը ուրանալու անկարող մարդիկներ էք, բայց զօրախտութիւնը հոն է որ ու է միջոց չունիք:

Խեղճ զհետոսներս ուրկէ՞ դրամ կրնան գտնել։ Այս
 գիտնալուն է որ հօրեղբայրս, բարութիւնը ինքն իսկ,
 միջոցը գտած է այդ դրամը ձեզ հայթայթելու։ Այս
 շղթան ձեր վիզը պիտի ձգէ մինչեւ որ ամէն մէկեր-
 նիդ, միւսիւլմաններու սիրտը յուզելով և մուրացկա-
 նութիւն ընելով ատանեալինգական թուման հաւաքէք
 ու հաւատարմաբար բերէք իրեն յանձնէք։ Մի՛ց ցաւէք։
 Ձեր դժբախտութիւնները պատմեցէք, ձեզի մօտեցողնե-
 րուն ձեռքերնիդ բացէք։ Սա անցնող պատուական
 մարդիկը, ամէնքն ալ բարձրադաղակ կանչեցէք։ Պիտի
 գան, կը տեսնէք թէ որչափ լաւ կը կերակրեն ձեզ-
 քիչ քիչ գուծը աւելի պիտի ծակէ սիրտերնին, և
 քսակներնին պիտի բացուին։ Ձեզի չեմ խաբեր։ Քանի
 մը օրէն երբ հոս ալ յոյսի տեղ չմտայ, ուրիշ տեղ
 կը դրկենք ձեզ։ Թէհրան ալ կ'երթաք. հոնկէ Սպա-
 հան, Շիրազ, Քըրմանշահ, Լաւապաշտպան Իրանի
 ամէն կողմերը, և վերջ ի վերջոյ կրնաք վճարել ձեր
 ամբողջ պարտքը։

թիւն կայ: Կիները մանաւանդ մեծ բազմութեամբ շուրջներնիս կը հաւաքուէին, ու մեզի նայելով կու-
լային ու մեր գոբախտութիւններուն պատմութիւնը
կրկնել կուտային: Մեծ էին այդ գոբախտութիւնները
գորս կը հասկնա՞ք հարկաւ, ընաւ պզտիկցնելու չէինք
աշխատեր, ընդհակառակն, երբեք չէինք մոռնար ա-
ւելցնելու թէ մեր կիները ու մեր հինգ, վեց, եօթը
կամ ութը պզտիկ զաւակները տունը մեզի կը սպա-
սէին անօթի մոռնելու աստիճանին հասած: Այս կեր-
պով չառ մը մանր դրամ ու երբեմն ալ արծաթ դրամ-
ներ կը հաւաքէինք: Մենէ մէկ քանիներ աւելի
բախտաւոր էին:

էր ասիկա. խիստ չնորհալալ եղայ իրեն. թերեւս աւելին ալ պիտի ստանայի, բայց հետեւեալ օրը Մէշտէն հանեցին մեզ ու թէհրան ղրկեցին:

Ընկերներս ու ես մեր դժբախտութիւններուն վրայ երգ մը յօրինեցինք զոր ճամբան գիւղացիներուն կ'երգէինք: Միշտ բան մը կը ստանայինք ասով: Միւսիւմաններու ողորմութիւնը խեղճ գերիները աւելի լաւ կը սնուցանէր հիմա որքան չէր հասած ատենին Արքան իր զինուորներուն: Մեր պահապաններն ալ մեզի չափ օգուտ կը քաղէին: Միայն, պէտք էր լաւ հակողութիւն ընել մեր պղտիկ հասոյթներուն, որովհետեւ ըլլայ մենք, ըլլայ մեր զինուորները, բնականօրէն ուրիշին ունեցածին աչք կը տնկէինք շարունակ: Ես, կապոյտ բամպակէ լաթի կտորի մը մէջ փաթթած կը պահէի դրամս, մէկուն չէի ցուցներ և չուանով մը հազուստներուս տակ կապած էի: Նրբ մայրաքաղաք մտանք,—այսօր ա'լ կրնամ խոստովանիլ—հօրեղբորորդւոյս տուած ոսկի թումանէն ինքանի մը արծաթ շահապղտան և շատ մը պղինձ շահիներ ալ ունէի, մօտ երկուքուկէս թուման: Վստահ եմ որ ընկերներէս մէկ քանին աւելի հարուստ էին ինձմէ, իսկ ուրիշներ ալ աւելի աղքատ: Ծերուկ թնդանութեան մը կար, իպրահիմ, այնքան տղեղ էր որ բան չէր ստանար:

Երբ թէհրան մտանք, մեզ ամէնքս ճիշտ առջի պահակատունը տարին, ուր հարթատանիքին վրայ ցուցադրեցին մեզ: Թաղիս մարդիկը վազող վազողի եղան երբ զիս ճանչցան. գլխուս եկած դժբախտութիւններուն պատմութիւնը ըրի և մեծաքանակ դրամ տալու վրայ էին երբ ճշմարտապէս հրաշք մը տեղի ունեցաւ: Գովեալ ըլլայ Աստուած: Թո՛ղ օրհնալ ըլլան Սուրբ Իմամները և անոնց նուիրական անունները թո՛ղ փառաբանութիւն յաւիտեան: Ամին, ամին:

Փա՛ռք Աստուծոյ, աշխարհներու Տիրոջ: Փա՛ռք Աստուծոյ:

Հրա՛շք մը պատահեցաւ, կ'ըսեմ, ահաւասիկ: Ամէն ատենուան պէս շատ մը կիներ հաւաքուած էին շուրջերնիս: Վրայ վրայի սեղմուեր էին և կրցածնուն չափ մօտիկնիս կուգային աւելի աղէկ դիտելու համար մեզ, այնպէս որ ես, երբ հասարակութեան մեր անբախտութիւնները կը պատմէի, դիմաց շարուած կը տեսնէի կապոյտ ձերմակ չարչափներէ կազմուած տեսակ մը պատ: Սա նախադասութեան հասեր էի, զոր միշտ տեսակ մը օծութեամբ ու յուսահատութեամբ կ'արտասանէի:

— Ո՛վ միւսիւմաններ, միւսիւմաններ, ա'լ իսլամ չէ մնացած, կրօնքնիս կորսուեր է: Խամսացի եմ: Աւա՛ղ, աւա՛ղ: Զընճանի չըջակաները ծնած եմ: Խեղճ, կո՛յր հայր մը ունիմ, հօրս երկու քոյրերը խեղանդամ են, կիսս անդամալո՛յժ է և ութը զաւակներս ալ անօթի՝ հոգի՝ կուտան: Աւա՛ղ, միւսիւմաններ, եթէ ձեր ողորմութիւնը չուտով չազատէ զիս, ասանք բոլորը՝ անօթութենէ պիտի մեռնի՛ն, ու ես՝ յուսահատութենէ՛:

Ճիշտ այդ վայրկեանին, ականջ պատուող սուր ճիչ մը լսեցի քովէս, և ձայն մը, զոր անմիջապէս ճանչցայ, և որ կրակէ նետի պէս սիրտէս թափ անցաւ, գոչեց:

— Աստուծով, Աստուծմէ, Աստուծոյ համար (Վալ-լա՛հ, Պիլլահ, Թալլահ), Աղահն է:

Վայրկեան մը չի վարանեցայ:

— Լէյլա՛... գոչեցի:

Ի զո՛ւր հաստ չարեանով ծածկուած էր, երեսը կը չողա՛ր աչքերուս դիմաց: Ուրախութենէս եօթներորդ երկինքին է՛ն բարձր տեղը թռեր էի:

— Հանդարտ կեցի՛ր, ըսաւ, այսօր իսկ, կամ շատ շատ, վաղը ազատուիս պիտի:

Յետոյ անդին դարձաւ և աներեւոյթ եղաւ քովի երկու կիներուն հետ, և իրիկունը, երբ անհամբերութենէս կը ճաթէի, վէքիլին հետ մէկտեղ սպայ մը եկաւ քովս, չղթաս քակել տուաւ և ըսաւ,

— Գնա՛ ուր որ կ'ուզես, ազա՛տ ես:

Դեռ այս բառերը չէր արտասանած, երբ ինքը գինքս երկու բազուկներու մէջ սեղմուած գտայ, այո՛, որո՞ւն բազուկներուն: Հօրեղբորորդիս, Ապտուլլահի՛:

Աստուած իմ, ի՞նչ ուրախութիւն զգացի երբ զինքը տեսայ:

— Ա՛խ, բարեկա՛մս, եղբա՛յրս, ամենասիրելի՛ս, գոչեց, ի՞նչ երջանկութիւն: Աս ի՞նչ միացում: Երբ Քէրիմէն լսեցի զինուոր բռնուիլդ, չես գիտեր ի՞նչ ծայրայեղ վիշտի անձնատուր եղայ:

— Բարե՛ Քէրիմ, գոչեցի: Իրար միշտ խանդա- գին կը սիրէինք արդէն: Թէեւ երբեմն, կը խոստովանիմ, Սիւլէյմանը նախընտրած եմ իրմէն, և քանի որ խօսքը եղաւ, գիտե՞ս որ Սիւլէյման...:

Ու սկսայ պատմել Սիւլէյմանին ի՞նչ եղած ըլլալը, թէ ինչպէս ամենագիտակա՛ն մօլլա մը և մեծ մարդ մը դառնալու վրայ էր Մէշէտի մէջ: Այս պատմութիւնը Ապտուլլահի շատ ֆէյժը բերաւ:

— Յաւալի է որ մեր ազգական Քէրիմը այդչափ լաւ վիճակի չի հասաւ: Յանցանքը քիչ մը իրն է թէն: Գիտես որ «պաղ թէյը» չափազանց սիրելու ազետալի բնութիւնը ունէր:

Այս, «պաղ թէյ» բացատրութիւնը, ինչպէս ամէնքդ ալ գիտէք, իրար յարգող անձինք կը գործածեն օդի կոշուած զարհուրելի հեղուկը հասկցնելու համար: Յաւագին ու միանգամայն կշտամբող զէմքով մը գլուխս երեքցուցի:

— Քէրիմին, այո՛, պատասխանեցի, Քէրիմին պաղ թէյ խմելը պէտք եղածէն աւելի ծանօթ է ինծի. երկար ատեն արտակարգ ճիգեր թափեցի այդ անարգ մօլլա- թիւնը ձգել տալու համար, բայց չի յաջողեցայ բնաւ:

— Սակայն իր գիրքը կրնար շատ աւելի վատթար ըլլալ, շարունակեց Ապտուլլահ: Իբր ջորեպան կը գործածեմ զինքը, և ապրանքներուս կ'առաջնորդէ Թէպրի- զէն Տրապիզոնի ճամբուն վրայ: Լա՛ւ կը վաստկի:

— Ի՞նչ կ'իմանամ, գոչեցի, վաճառակա՞ն եղար:

— Այո՛, եղբայրս, պատասխանեց համետո զէմ- քով մը Ապտուլլահ: Քիչ շատ վաստկեցայ, և ատո՞՛վ կրցայ այսօր քեզի օգնութեան հասնիլ, երբ կինս քու գտնուած դժբախտ կացութիւնդ իմաց տուաւ ինծի:

— Կի՛նդ...:

Զարմանքի ծայր աստիճանին հասեր էի:

— Հարկաւ. Քէրիմ պէտք եղածին պէս չի կըր- նալով այդ պաշտելի կնոջ ծախքերը հոգալ, յօժարե- ցաւ բաժնուելու անկէ ու ես առի զինքը:

Շատ գոհ չի մնացի, բայց ի՞նչ կրնայի ընել, ճա- կատագրիս համակերպելէ դուրս: Մարդ չի խուսափիր անկէ: Կեանքիս մէջ. շա՛տ ատիթներով ճանչցեր էի այս ճշմարտութիւնը: Անգամ մըն ալ կը հարուածէր զիս, և այս անգամ, կը խոստովանիմ, զգալի սասու- կութեամբ մը: Բառ չի հանեցի բերնէս, բայց հետեւ եցայ Ապտուլլահի: Երբ Նօր-Դուդին առջեւ հասանք, զիս մտցուց խիստ սիրուն տունէ մը ներս և ուղղակի լնսեռուս տարաւ:

Հոն տեսայ լէյլան գորգին վրայ նստած: Շատ լաւ ընդունելութիւն ըրաւ ինծի: Ի մեծ դժբախտու- թիւն սիրտիս, զինքը ամէն ատենէ աւելի սիրունցած գտայ, աւելի գրաւիչ: Արցունքներս սիրտս կ'ուռե- ցնէին: Նշմարեց, և երբ թէյ խմելէ յետոյ Ապտուլ- լահ իր գործերովը զբաղելու համար մեզ մինակ ձգեց, լէյլա ըսաւ ինծի.

— Խեղճ Աղա, քիչ մը դժբախտ կը տեսնեմ քեզ։
 — Շատ դժբախտ, յարեցի ու կախեցի գլուխս։
 — Խելքդ գլուխդ ժողուէ, շարունակեց, և բան չպիտի պահեմ քեռէ։ Կը խոստովանիմ որ քեզ շատ սիրեցի և այսօր ալ կը սիրեմ, բայց Սիւլէյմանի լաւ յատկութիւններն ալ անզգայ չեն ձգած զիս։ Քէրիմի զուարթութիւնն ու ոգեւորութիւնը յափշտակած են զիս, և յարգանքով ու խանդաղատութիւնով լեցուն եմ Ապտուլլահի արժանիքներուն հանդէպ։ Եթէ ինձմէ խնդրէին որ յայտարարեմ թէ չորս հօրեղբորորդիներէս ո՞րը կը նախընտրեմ ամէնէն աւելի, պիտի խընդրէի որ անոնց չորսէն միակ մարդ մը չինեն, և վրաստահ եմ որ ծայրայեղօրէն ու յաւիտեան պիտի սիրէի այդ մէկը։ Բայց կարելի՞ է ատիկա, կը հարցնեմ քեզի։ Մի լար։ Համոզուէ որ սիրտիս մէջ միշտ կ'ապրիս դուն։ Ձէի կրնար Սիւլէյմանը առնել, քանի որ բան մը չունէր։ Քեզի գիմեցի։ Քիչ մը թեթեւ վարմունք ունեցար, բայց կը ներեմ։ Գիտեմ որ սերտօրէն կապուած ես ինծի։ Քէրիմ թշուառութեան մեծ ճամբուն վրայ նստեցնելու վրայ էր զիս։ Ապտուլլահ հարուստ ըրաւ զիս։ Պէտք է որ իմ կարգիս ես ալ խելօք ըլլամ։ մինչեւ մահս հաւատարիմ պիտի մնամ իրեն... Կարծեմ պէտք եղածը ամբողջ ըսի քեզի։ Ապտուլլահ հօրեղբորորդիդ է։ սիրէ զինքը, ծառայէ անոր, և ինչ որ կարելի է, պիտի ընէ քեզի։ Միտքէդ չես անցուներ հարկաւ թէ արգելք կ'ըլլամ, չէ՞։

Տակաւին շատ սիրալիր խօսքեր ըրաւ ինծի, որոնք առաջին վայրկեանին, տրամութիւնս կրկնապատկեցին։ Սակայն ճար չկար, պէտք եղածէն աւելի կը հասկնայի ատիկա, համակերպելու էի հօրեղբորորդի միայն ըլլալ, Լէյլայի հանդէպ։

Ապտուլլահ, իբր վաճառական, յաճախ մեծ անձնաւորութիւններու հետ գործ կ'ունենար. օգտակար

կ'ըլլար անոնց և քովերնին վարկ ունէր։ Իր շնորհիւ իրանէի զօրագունդին մէջ սուլթան կարգեցին զիս. այս սուլթանը միշտ թեհրան կը մնայ, պալատը, պահակութիւն կ'ընէ, ջուր կը կրէ, փայտ կը կտորէ և որմնադրութիւն կ'ընէ։ Ալ ես ալ եղայ սպայ մը, և սկսայ իմ կարգիս զինուորները ուտելու, ինչպէս զիս կերեր էին, ինչ որ շատ պատուաւոր դիրքի տէր դարձաց զիս, բան մը ուրկէ չեմ դժգոհիր բնաւ։

Արքային պահակներն ենք մենք. շատ անգամ խնդիր եղած է չքեզ համազգեստ տալու մեզի և շարունակ ա՝ զիր կ'ըլլայ, ու կը կարծեմ թէ մինչեւ աշխատախօսն ալ պիտի խօսին այդ մասին։ Երբեմն առաջադրեն Ռուսերու Կայսեր կեանքին պահպանութեանը հակող մարդոց նման հագուեցնել մեզ, որոնք, ինչպէս կ'երեւայ, կանանչ գոյնով կ'ըլլան, ոսկի երիզներով ու ասեղնազորութիւններով։ Ուրիշ անգամներ կարմիր գոյնով հագուեցնել կ'ուզեն, միշտ ոսկի երիզներով, ասեղնազորութիւններով և ծոպերով։ Բայց երբ այս կերպ հագուի, զինուորը ալ ինչպէս կրնայ բանի մը ծառայել։ Յետոյ ո՞վ պիտի վճարէ այս աղուոր հագուստներուն զրամները։ Սպասելով այդ երջանիկ օրուն, մեր մարդիկը կը շարունակեն պատուած վարտիք հագնիլ, շատ անգամ առանց զըլխարկի։

Անգամ մը որ սպայ եղայ, ալ փափաքեցայ նմաններու հետ ապրիլ և շատ մը ծանօթութիւններ հաստատեցի։ Անոնց մէջ տարօրինակ սիրով կապուեցայ սուլթանի մը, որ պատուական բնութիւնով տղայ մըն էր։ Երկար ատեն ապրած է Ֆրէնկներուն մէջ, ուր զրկուած էր ուսումը կատարելագործելու։ Շատ հետաքրքրական բաներ պատմեց ինծի։ Իրիկուն մը երբ քիչ մը սովորականէն աւելի փախցուցեր էինք պաղ թէյը, ինծի կարծիքներ մը յայտնեց զորս բացարձակապէս խելքի մօտ գտայ։

— Ուշադրութիւն կ'ընեն, եղբայր, ըսաւ ինծի, թէ բոլոր Իրանցիները անբաններ ու բոլոր Եւրոպացիները ապուշներ են: Անոնց մէջ մեծցած եմ ես: Նախ քօլէժ մը դրին զիս, յետոյ, երբ այս անիծեալներուն քննութիւնները անցունելու չափ բան սորվեցայ, մտայ անոնց զինուորական վարժարանը զոր Սէն-Սիր կ'անուանեն: Երկու տարի կեցայ հոն, ինչպէս իրենք ալ կը կենան, յետոյ երբ սպայ ելայ, հոս դարձայ: Ուղեցին որ օգտակար ըլլամ և հարցուցին թէ ի՞նչ պէտք կար ընելու է՞ն առաջ: Յուշուցի: Ծաղրեցին զիս, յետոյ ատեցին. անհաւատ ու լիբր կոչեցին զիս, և Ֆալախայի քաչեցին: Առաջները, մեռնիլ ուղեցի, որովհետեւ Եւրոպացիները ասանկ բաները անպատուութիւն կը համարեն:

— Միամիտները, գոչեցի գաւաթս պարպելով:

— Այո՛, միամիտները, չեն հասկնար որ մեր մէջ ամէն բան, սովորութիւնները, բարքերը, շահերը, կլիման, օդը, հողը, մեր անցեալը, ներկան արմատապէս անկարելի կը դարձնեն ինչ որ իրենց մէջ ամենապարզ բան է: Երբ տեսայ թէ մեռնիլս բանի մը չպիտի ծառայէր, նորէն հին մտայնութեանս դարձայ: Կարծիքներս, բարենորոգչական փափաքներս, պարսաւելու և զիմախօսելու սովորութիւններս ծալլեցի մէկ կողմ դրի, և եղայ ձեր ամէնքին սէս մէկը. համբուրեցի Իշխանութեան Սիւներուն ձեռքերը և անոնց ամէնէն խոշոր այլանդակութիւններուն, այո՛, անշո՛ւշտ, հա՛րկաւ, կը պատասխանեմ այսօր: Այն ատեն կամաց կամաց դադրեցուցին զիս հալածելը, բայց որովհետեւ տակաւին վստահութիւն չունին վրաս, զընդապիտութենէ վեր չպիտի բարձրանամ բնաւ: Հրամանատարներ կը ճանչնանք երկուքս ալ, որ տասնեւհինգ տարու են և մարաշախտներ որ տասնեւութը տարու չի կան գեռ: Փաջ մարտիկներ գիտենք որ հը-

տացան լեցնելու ձեւը չգիտեն. յիսուն տարեկանս ընկողցած եմ այսօր, և թշուառութեան մէջ պիտի մեռնիմ, անբժշկելի կասկածանքի բեռին տակ ընկձուած, որովհետեւ գիտեմ թէ ինչպէս գունդերը կը վարեն և թէ ի՞նչպէս կարելի է երեք ամիսէն սահմանի բոլոր Թիւրքմէններուն հախէն գալ: Անիծեալ ըլլան սա անարդ Եւրոպացիները որ մեր թշուառութիւններուն պատճառ եղան: Ինծի անցուր սա օդին շիշը:

Այնչափ խմեցինք այդ գիշերը որ հազիւ յաջորդ օրուան իրիկունը կըցայ ոտքի կանգնիլ վրան պառկած մնացած գորգիս վրայէն, ուր ընկերս կը խորդար տակաւին:

Կը յուսամ թէ մինչև տարեգլուխ, Ապտուլահի պաշտպանութեան շնորհիւ պիտի կրնամ համարակալ նշանակուիլ, եթէ երբեք հազարապետ չըլլամ: Ինչալա՛հ, ինչալա՛հ:

Վ Ե Ր Ջ

ԿԻԻԹԷՄՊԵՐԿ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԸ

Կ'ստանձնէ հրատարակչութիւնը՝ վէպերու, թատերգութիւններու, դասագրքերու եւ ամեն տեսակ գրքերու:

ԿԻԻԹԷՄՊԵՐԿ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ

սեփական ՏՊԱՐԱՆին մէջ, կը հպագրուին բերքեր, հանդէսներ, հրաւիրագրեր, վաճառականական ու ամեն տեսակ հպագրական գործեր:

Տպարանիս նշանաբանն է

••••• ՈՒՂՂԱՄՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՅԱՐԱՏԵԻՈՒԹԻՒՆ •••••

ՀՐԱՊԱՐԱԿ ԵԼԱԾ Է

Տիեզերածնունդի թառեցողի շունի ՊԱԹԱՅԼԻ խիստ զմահասուած մէկ թատերգութիւնը

ՅԻՄԱՐ ԿՈՅՍԸ

Թարգմանու Դեամբ ծանօթ հեղինակ Պ. ՍՄԲԱՏ ԴԱԼԻՆԻ Ե ուր ներկայացուած է նաեւ Պ. Հ. Տրամաթիքի կողմէ խիստ յաջողութեամբ:

Կեդրոնատեղի՝ Պոլիս, Պապը Ալի ճատտէսի, ՇէՄՍ տպարանի չէնքին մէջ «Կիւթէմպէրկ»: Գին 60 ՂՂ:

ՄԱՍԼԱՅ ՏԱԿ ԵՆ

Հ. ՊԱԹԱՅԼԻ երկու ուրիշ նշանաւոր դործերը

”ՄԵՐԿ ԿԻՆԸ“

ԵՒ

”ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ՔԱՅԻ ԵՐԳԸ“

Ինչպէս նաեւ ԱՐԲԱՅ ԲՐԷՎՈՅԻ տիեզերահոյակ

ՄԱՆՕՆ ԼԵՍՔՕ

անուն սիրային վէպը, չքեղ տպագրութեամբ և մեծադիր գունաւոր պատկերներով:

123

2m